

ХАРКІВСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ДАНІЛ'ЯН ОЛЕГ ГЕННАДІЙОВИЧ

УДК 14: (316.48 ☐ 316.83)

**СОЦІАЛЬНІ ПРОТИРІЧЧЯ У ПОСТТОТАЛІТАРНИХ
СИСТЕМАХ:
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ
ТА РОЗВ'ЯЗАННЯ**

Спеціальність 09.00.03 - соціальна філософія
та філософія історії

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук**

Харків - 1998

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії Харківського військового університету Міністерства оборони України.

Науковий консультант - доктор філософських наук, професор
ШКОДА Володимир Васильович, старший
науковий співробітник науково-дослідного
відділу наукових проблем військової освіти
Харківського військового університету.

Офіційні опоненти:

- доктор філософських наук, професор МИХАЛЬЧЕНКО Микола Іванович, головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України;
- доктор філософських наук, професор БОЙЧЕНКО Іван Васильович, провідний науковий співробітник Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України;
- доктор філософських наук, професор ТИТОВ Володимир Данилович, завідувач кафедрою логіки Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого.

Провідна установа: Харківський університет внутрішніх справ,
Міністерство внутрішніх справ, м. Харків.

Захист відбудеться «__» _____ 199__ р. о _____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.702.05 при Харківському військовому університеті за адресою: 310043, м. Харків, майдан Свободи, 6, ауд. _____

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського військового університету за адресою: 310043, м. Харків, майдан Свободи, 6.

Автореферат розісланий «__» _____ 1998 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філософських наук, професор

МАНУЙЛОВ Є.М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сучасні посттоталітарні держави, зокрема і Україна, переживають один із найдраматичніших періодів своєї історії. Цей період характеризується загостренням соціальних протиріч у всіх сферах життя суспільства, виникненням на їх основі різноманітних і надзвичайно гострих конфліктів: страйків, зіткнень на міжнаціональному ґрунті, міжрегіональних і міждержавних конфронтацій. Суспільству доводиться платити за загострення соціальних протиріч високу ціну: їх наслідком стали людські жертви, найгостріша економічна криза, політична нестабільність і незчисленні моральні втрати. Вузли могутніх конфліктів, що утворилися на території посттоталітарних держав, погрожують існуванню не лише соціумів, що їх породили, але й людської цивілізації в цілому. Тому не випадково проблема соціальних протиріч перехідного періоду від тоталітаризму до демократичної системи суспільно-політичного буття набула в сучасних умовах особливої актуальності. В зв'язку з цим здається гранично важливим теоретичне обґрунтування і розробка комплексу проблем, пов'язаних із специфікою соціальних протиріч у посттоталітарних системах, визначення їх типології, форм розвитку і особливостей прояву в перехідних процесах на мікро-, макро- і глобальному рівнях. Важливе значення має проблема типових і особливих властивостей посттоталітарного соціуму в генерації конфліктогенних процесів і в реакціях на конфліктні процеси.

Актуальність даної роботи обумовлена також великою практичною потребою в дослідженнях соціальних протиріч, конфліктів. У той час, коли складні соціальні процеси в Україні та інших посттоталітарних державах неможливо раціонально пояснити, а тим більше ефективно ними керувати без розуміння ролі в їхній динаміці соціальних протиріч, більшість суб'єктів управління (державних, суспільно-політичних, профспілкових організацій) виявляють слабе розуміння внутрішніх причин того, що відбувається, нездатність адекватно оцінювати і реагувати на кризові явища. Як правило, це пов'язане з відсутністю експертизи виникаючих конфліктів, прикладних методик моніторингу, створення яких залежить від глибокої методологічної оцінки власне соціальних протиріч та їх фазових перетворень. Не менш важлива для ефективного управління посттоталітарними системами та утримання їх у стані політичної і соціальної стабільності проблематика, пов'язана з механізмами розв'язання і регулювання притаманних їм протиріч, обґрунтуванням напрямків їх оптимізації в перехідних процесах.

Відтак, побудова наукової концепції, що синтезує проблеми соціальних протиріч, являє собою надзвичайно актуальне теоретичне завдання, рішення якого дозволить соціальним суб'єктам усіх рівнів науково обґрунтовано вирішувати суто практичні завдання забезпечення ефективного управління конфліктогенними процесами в посттоталітарних системах, вибору оптимальної стратегії і тактики соціального розвитку, визначення прийнятної соціальної вартості економічних і політичних перетворень, що проводяться.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Вибраний напрямок дослідження пов'язаний із завданнями науково-дослідної праці (НДП) «Гуманізація», що здійснюється кафедрою філософії Харківського військового університету за завданням Міністерства оборони України. Деякі результати дослідження знайшли відображення в проміжних звітах НДП. Проблеми, що розглядаються в дисертації, тісно пов'язані з реалізацією положень Конституції України щодо формування демократичної, соціальної, правової держави.

Ступінь наукової розробки проблеми. Розробка методології дослідження соціальних протиріч у посттоталітарних системах знаходиться в початковій фазі. В той же час категорія «*соціальне протиріччя*» - предмет широкого наукового дослідження з середини 70-х років. За порівняно короткий період категорія була розглянута в працях Ф.М.Бородкіна, Н.М.Коряка (1989), А.П.Бутенко (1989), А.Гідденса (1989), С.П.Дуделя (1981), В.М.Єгорова (1986), О.О.Єршова (1976), В.Є.Козловського (1987), В.С.Семенова (1984), М.М.Руткевича (1980), Ю.А.Харіна (1985), Г.Штайлера (1979), Г.М.Штракса (1977). В них, як правило, розкриваються сутність, специфічні риси соціальних протиріч, аналізуються найбільш загальні форми і методи їх розв'язання. Великий вплив на розробку проблематики соціальних протиріч справили дослідження А.М.Авер'янова (1985), П.В.Алексєєва (1983), Г.С.Батіщева (1963), А.П.Барчугова (1992), В.В.Бородкіна (1988), Г.С.Борщова (1966), Ф.Ф.Вяккерєва (1985), В.І.Горбача (1972), В.П.Дуріна (1994), Б.М.Кедрова (1971), П.В.Копніна (1973), П.О.Лежебокова (1984), О.К.Манєєва (1980), І.С.Нарського (1969), В.І.Суханова (1976), М.У.Тайсумова (1994), О.П.Шептуліна (1983) та інших, в яких розглядалися ті чи інші аспекти діалектичних протиріч, їхніх структурних ланок, рівнів і категорій.

Істотними недоліками ряду досліджень соціальних протиріч 70-х - початку 90-х років є їхня надмірна ідеологізація, приниження значення протиріч у розвитку суспільства, розуміння самого розвитку як процесу подолання, усунення протиріч із життя суспільства, абсолютизація та ідеалізація єдності радянського суспільства, заперечення існування

протилежних інтересів у його різних соціальних суб'єктів. Дослідники посткомуністичного періоду Г.І.Бондарев, Ф.П.Косицина, В.Ф.Щербина та інші подали у своїх роботах аргументовану критику цих недоліків, однак тенденція відірваності наукових досліджень від проблем сучасності подолана не повністю.

Значний інтерес до проблем соціальних колізій виявили і західні дослідники Дж.Бернард, Дж.Бертон, К.Боулдінг, І.Галтунг, Р.Дарендорф, К.Дойч, М.Дойч, Г.Зіммель, Л.Козер, Р.Коллінз, Л.Крісберг, С.М.Ліпсет, К.Мітчел, А.Раппопорт, К.Райт, Дж.Тернер, Ю.Хабермас та інші, які зробили незаперечний внесок у вивчення соціальних протиріч у формі конфлікту. Серед найбільш значних модифікацій теорії конфлікту можна назвати концепції конфліктного функціоналізму (Г.Зіммель, Л.Козер), діалектичної теорії конфлікту (Р.Дарендорф), загальної теорії конфлікту (К.Боулдінг), аналітичної теорії конфлікту (Р.Коллінз), формальної конфліктної теорії (Т.Каплоу).

Більшість з цих концепцій беруть свої витоки з філософської системи К.Маркса, який першим поклав поняття конфлікту в основу соціологічної теорії, що надовго визначило напрямок значної частини соціальних досліджень на Заході. На це неодноразово вказували сучасні західні соціологи (С.Коул, Г.Рочер тощо). Дійсно, К.Маркс у своєму вченні про суспільно-економічну формацію і роль класової боротьби в суспільному розвитку доводив об'єктивність і позитивну функціональність соціальних конфліктів, розкрив співвідношення понять конфлікт і антагоністичне протиріччя тощо. В той же час у теорії марксизму поняття конфлікту має похідний характер, а в діалектичному аналізі суспільного розвитку вирішальна роль відводиться соціальним протиріччям. Однак представники сучасної конфліктології до явищ соціальних протиріч ставляться амбівалентно. З одного боку, вони зробили чималий внесок у становлення і розвиток теорії соціальних протиріч, глибоко і всебічно дослідили крайню форму розвитку протиріччя, одного з його станів - конфлікту. Дані дослідження вивели парадигму конфлікту в одну з провідних у суспільствознавстві. З іншого боку, безпосередньо категорія соціального протиріччя в сучасних дослідженнях конфліктології ще не знайшла глибокого, всебічного пояснення і широкого практичного застосування, підміняється однозначними поняттями: субконфлікт, фаза напруги, нерівність суб'єктів, латентний конфлікт та ін. Їх велика кількість і неоднозначне трактування значно ускладнюють процес пізнання конфліктів, призводять до семантичних труднощів при розв'язанні реальних соціальних колізій. Безперечно, що звернення до теорії і практичних розробок західної конфліктології необхідне, однак механічне перенесення сукупності цих

ідей у реалії сучасних посттоталітарних держав, зокрема й України, не є продуктивним. Тому доцільно не тільки адаптувати концепції конфліктології до умов перехідного суспільства, але, взявши все раціональне, продовжити теоретичні дослідження в даній сфері.

Певні зусилля в цьому напрямку вже розпочиналися деякими українськими дослідниками, які розробляють різні аспекти теорії соціальних конфліктів (В.П.Андрущенко, Ю.Л.Афанас'єв, О.М.Бандурка, І.Є.Бекешкіна, Л.Д.Бевзенко, І.В.Бойченко, В.В.Головаха, А.І.Гірник, В.А.Друзь, Є.Ю.Звонков, А.Т.Ішмуратов, В.Г.Кремень, Ю.В.Мацієвський, М.І.Михальченко, М.І.Пірен, Є.А.Подольська, О.Ф.Проценко, О.Я.Редько, Ю.І.Римаренко, А.В.Шевцов тощо).

Питання, пов'язані з аналізом конфліктів у військово-політичній сфері, методологію їх регулювання плідно досліджують у своїх працях В.А.Галєєв, О.М.Гончаренко, І.І.Денисенко, В.М.Максименко, Г.М.Перепелиця, В.Г.Рибалка.

Значний внесок у розробку теорії конфлікту і форм його прояву в соціальних системах зробили російські вчені А.Д.Богатуров, В.В.Бойко, О.О.Галкін, Ю.Г.Запрудський, А.Г.Здравомислов, М.В.Ільїн, О.Г.Ковальов, Л.А.Колесова, О.М.Чумиков, О.І.Федорищева.

Конфліктогенні процеси, характерні для сучасних посттоталітарних соціумів, значно загострили увагу дослідників багатьох країн до проблеми власне соціальних протиріч. Це сприяло появі цікавих праць, в яких досліджуються прояви протиріч у різних сферах життя перехідного суспільства (П.Кеннеді, М.М.Гуревичов, М.С.Бургін, С.Стоянович, Е.Тоффлер, Ф.Фукуяма, М.Х.Фарукшин, А.Н.Юртаєв), зокрема і в міжетнічній, міжцивілізаційній сфері (В.К.Волков, Дж.Мейс, С.Хантінгтон, В.Л.Хеслі).

Для теоретичного осмислення закономірностей розвитку посттоталітарних систем та їхніх протиріч велике значення мають концепції тоталітаризму і його аргументована критика як політичного режиму, які сформульовані в працях західних дослідників Р.Арона, Т.Адорно, Х.Арендт, К.Г.Баллестрема, З.Бжезінського, К.Шмідта, Ф.Хайєка, К.Фрідріха, а також вчених посткомуністичних країн Є.І.Бистрицького, А.К.Воскресенського, К.С.Гаджиєва, Н.В.Загладіна, Ю.І.Ігрицького, Р.К.Кочесокова.

Головні концепції трансформації посттоталітарних систем, які можна використати як теоретичні моделі перехідного суспільства, розкриті в працях В.Банса, З.Бжезінського, Є.Вятра, Г.О'Доннела і Ф.Шміттера, Р.Катарело, І.М.Клямкіна, А.М.Міграняна, А.Пшеворського, Д.А.Растоу, Д.А.Фадєєва, О.Г.Харитонові.

Аналіз теорій модернізації і постмодернізації (Дж.Александр, С.Айзенштадт, Р.Арон, С.М.Ліпсет, Д.Белл, Л.Діаманд, А.Гідденс, К.Сілвет тощо) і їхніх сучасних послідовників (В.П.Горбатенко, Г.М.Зіборов, В.А.Красильщиков, Ю.П.Лісовський, О.І.Погорілий, В.О.Рукавишніков, А.О.Ручка, В.В.Танчер, А.В.Рябов) дозволив зробити висновок про можливість використання данної еволюційної концепції як теоретичної моделі перехідного періоду для України, Росії, інших посткомуністичних країн.

Велике значення для розуміння закономірностей трансформації посттоталітарних систем мають дисертації українських дослідників (В.М.Барановського, С.О.Войтовича, С.Л.Катаєва, Т.М.Токаревої, Н.Г.Тунтія, М.Г.Тура, В.О.Шелюка), вчених інших посткомуністичних країн (Л.А.Брушкової, І.В.Васильєвої, Доу Бо, В.С.Дудченко, О.П.Кочеткова, Ю.М.Медведева, М.В.Соколова, Р.Л.Розенбергіса, Чжан Шухуа), а також низка колективних монографій, збірників, наукових праць, в яких аналізується місце і роль елементів соціальної системи суспільства в перехідних процесах, досліджуються прояви соціальних протиріч у різних сферах життя посткомуністичного суспільства (Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. - К., 1995; Політичні структури та процеси в сучасній Україні: Політологічний аналіз.- К., 1995; Україна посткомуністична: суперечності та перспективи соціально-політичного розвитку // Політична думка. - 1993. - № 1. тощо.)

Для визначення об'єктів, в яких виникають, розгортаються і розв'язуються протиріччя, в дисертації використовується модернізоване поняття *соціальна система*. Розкриттю сутності, змісту поняття соціальна система велику увагу приділяли класики соціології М.Вебер, Е.Дюркгейм, О.Конт, А.Маршалл, В.Парето, Т.Парсонс, Г.Спенсер. Не менш пильна увага до соціальних змін, динаміки, еволюції, трансформації соціумів приділяється й іншими дослідниками (Дж.Александром, В.С.Бакіровим, П.Бергером, А.Босковим, П.Бурдьє, П.Коломи, Н.Луманом, І.М.Предборською, Н. Селзєром, Є. Тірік'яном).

Важливий аспект у дослідженні посттоталітарних соціальних систем - їх характеристики і визначення сутності поняття *перехідність*, яке всебічно розглядається в працях Р.Анжера, Д.І.Видріна, М.К.Мамардашвілі, М.Маколи, П.О.Сорокіна, С.Стояновича, Я.Щепаньського. Одними з найбільш актуальних проблем у посттоталітарних соціумах, які розроблялися ще в класичній соціології, є: *аномія, соціальна патологія, екстремальні і кризові ситуації*. Вказані проблеми досліджували: В.І.Арнольд, Є.І.Головаха, Е.Дюркгейм,

Л.Крісберг, Н.В.Паніна, І.Пригожин, В.Пухляк, І.Ю.Сундієв, С.А.Тохтабієв, С.М.Меншиков.

Порівняно недавно почала досліджуватися категорія *механізм розв'язання протиріч*. Питання, пов'язані з механізмом розв'язання протиріч (або за іншою термінологією: зняттям напруги, урегулюванням конфліктів, соціальною стабілізацією і корекцією), висвітлюються в працях Ж.Аройо, М.Вебера, Л.Козера, В.М.Кошева, Ю.О.Красова, С.І.Максимова, Т.Парсонса, К.Поппера, В.Т.Себіченко, В.І.Суханова, М.Хайдеггера. Вказані автори розкривають ті чи інші функції механізму розв'язання протиріч, аналізують рівні його функціонування в соціальних спільнотах. Проблема розв'язання протиріч, досягнення консенсусу в перехідний період розвитку суспільства розробляється в концепціях Ю.Хабермаса, Дж.Роулса і Ф.Льотара. Однак їхні концепції, розраховані на західне суспільство, не можуть бути безпосередньо застосовані для аналізу процесів у сучасних посттоталітарних соціумах.

Вивчення й аналіз джерел і публікацій дозволяє зробити висновок, що на сьогоднішній день відсутнє спеціальне дослідження, в якому в прямій постановці питання як самостійне завдання здійснювався б соціально-філософський аналіз соціальних протиріч у посттоталітарних системах. Проведення ж комплексного, системного аналізу протиріч у перехідних соціумах дозволить перейти до управління ними як усвідомленого впливу на ці соціальні протиріччя і конфлікти, до більш повного використання їхньої рушійної сили, дозволить мінімізувати неминучі негативні наслідки конфліктогенних процесів в умовах демократизації соціально-політичного, економічного і духовного життя посттоталітарного суспільства.

Таким чином, актуальність проблеми, її недостатня наукова розробленість, практична соціальна значимість і обумовили вибір теми дослідження.

Об'єктом дослідження є соціуми, що знаходяться в особливих умовах соціальної дійсності - трансформації від тоталітаризму до демократичної системи суспільно-політичного буття.

Предмет дослідження - соціальні протиріччя у посттоталітарних системах і механізми їх розв'язання (регулювання) в умовах демократизації перехідного суспільства.

Мета і завдання дослідження. Враховуючи ступінь розробленості проблеми, а також її багатогранність, у дисертації ставиться мета: комплексно розкрити сутність, місце і роль соціальних протиріч у процесі трансформації посттоталітарних систем, механізми і технології їх розв'язання, а також обґрунтувати основні напрямки оптимізації цих механізмів у перехідних процесах.

Реалізації поставленої мети підпорядковане рішення таких **дослідницьких завдань:**

- здійснити порівняльний соціально-філософський аналіз тоталітарної і демократичної соціальних систем і визначити на цій основі головні характеристики посттоталітарного соціуму;
- з'ясувати динаміку соціальних процесів у перехідний період, розкрити їх особливості й альтернативи;
- проаналізувати головні концепції трансформації посттоталітарних систем як теоретичні моделі перехідного періоду;
- розглянути деякі практичні моделі трансформації посттоталітарних систем, визначити їх особливості і загальні риси;
- сформулювати розуміння сутності, структури і специфіки соціальних протиріч у посттоталітарних системах, визначити їх місце і роль у соціальних процесах перехідного періоду;
- обґрунтувати розгорнуту типологію соціальних протиріч і проаналізувати її на прикладі посттоталітарних систем;
- охарактеризувати головні форми розвитку соціальних протиріч на сутнісному і феноменальному рівнях і розглянути особливості їхнього прояву у перехідних соціумах;
- проаналізувати сутність, головні елементи механізмів розв'язання протиріч у соціальних системах і їхні найважливіші модифікації;
- теоретично обґрунтувати і розкрити головні напрямки оптимізації механізмів розв'язання соціальних протиріч у перехідних процесах.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що автором запропонована пізнавальна концепція розгляду соціальних протиріч у посттоталітарних системах, згідно з якою методологія аналізу і механізми розв'язання протиріч в умовах «наздоганяючої» модернізації, переходу від тоталітаризму до демократії формуються і використовуються як елементи комплексного, багаторівневого соціального пізнання. На цій пізнавальній базі виявлена специфіка, типологія, форми прояву протиріч у сучасних умовах, розглянуті механізми і технології їх розв'язання у посттоталітарних суспільствах, а також обґрунтовані найважливіші напрямки оптимізації цих механізмів у пострадянських країнах.

У рамках роботи висунута низка положень, які конкретизують наукову новизну:

- розроблено методологічний підхід до соціально-філософського аналізу соціальних протиріч в умовах структурних і функціональних макрозрушень соціальних систем, сенс якого полягає в цілісному дослідженні процесу розгортання соціальних протиріч у перехідних системах від їх виникнення до розв'язання. Це дозволило визначити

співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивних факторів у генеруванні соціальних протиріч, виявити особливості їхнього прояву у перехідних процесах на мікро-, макро- і глобальному рівнях, довести, що в перехідних соціальних системах актуалізується низка специфічних джерел соціальних протиріч, зокрема й ірраціональних (габітус, забобони, соціопатія), які в стабільних системах знаходяться у пригніченому стані;

- розроблена принципово нова типологія соціальних протиріч, яка ґрунтується на системному підході, що передбачає послідовне визначення декількох критеріїв. Специфіка типології полягає у виборі таких критеріїв, які об'єднують: по-перше, найбільш загальну характеристику соціальних протиріч; по-друге, характеристику суб'єктів, що взаємодіють, і сфери їх взаємодії; по-третє, розкривають спосіб виникнення протиріччя, його розвитку і розв'язання. На основі даного підходу головними критеріями типізації соціальних протиріч виступають: їх походження, місце в системі зв'язків, вплив на розвиток, рівень і ступінь спільності, сфера розгортання, етап розвитку і агрегатний стан. Запропонована типологія розглянута і проаналізована на прикладі сучасних посттоталітарних соціумів;

- обґрунтоване виділення головних форм розвитку соціальних протиріч на сутнісному і феноменальному рівнях, що дозволило запропонувати методологічні основи концепції про агрегатні стани соціальних протиріч. Концепція агрегатних станів протиріч і їх фазових перетворень доповнює і синтезує класичну теорію соціальних протиріч і концепції конфліктології в деяку узагальнену теорію руху і розв'язання протиріч, конфліктів. Виділені характерні ознаки головних агрегатних станів протиріч, розглянуті декілька типів їхньої циклічності, особливості прояву в транзитних соціумах;

- розкрито внутрішній механізм еволюції і структуризації соціальних систем на етапі макрозрушень. Доведено, що в основі соціальних змін лежить складна взаємодія двох протилежних початків: гармонії (консенсусу) як створюючого, стабілізуючого початку і конфлікту як дисипативного, руйнівного початку. В такому механізмі еволюції гармонія і конфлікт, будучи крайніми станами соціальних протиріч, відіграють роль своєрідних балансирів, які сприяють динамічній рівновазі і розвитку суспільства та його підсистем;

- подається визначення посттоталітарної соціальної системи і розглядаються її найважливіші сутнісні характеристики. Зазначається, що *перехідний етап розвитку посттоталітарної системи - це просторово-часовий інтервал екстремально-хаотичного розвитку соціуму, в ході якого один тип його організації трансформується в інший за допомогою деструктивно-конструктивних конфліктів*. Підкреслюється жорстка

залежність між інтенсивністю конфлікту (системи конфліктів), що розгортається в соціумі, і радикальністю змін, що настають під впливом конфлікту;

- вперше зроблено компаративний аналіз головних теоретичних концепцій трансформації перехідних соціальних систем, визначений ступінь їх застосування до сучасних посттоталітарних соціумів, зокрема і в Україні. Досліджені найважливіші практичні моделі переходу від тоталітаризму (авторитаризму) до демократії, визначені їхні особливості і загальні риси. Зроблено висновок щодо можливості використання позитивного досвіду перехідного періоду деяких країн для України в рамках, обмежених схожими умовами, традиціями, ступенем модернізованості суспільства;

- удосконалене поняття *механізм розв'язання протиріч*, визначені і проаналізовані головні елементи цього механізму (форми, методи, прийоми і засоби), його найважливіші функції, головні типи і рівні функціонування, розроблена концептуальна модель розв'язання протиріч у соціальних системах;

- подана оригінальна типологія механізмів розв'язання протиріч, проаналізовані деякі технології розв'язання соціальних протиріч з метою визначення можливості їх застосування до різного типу конфліктів в умовах перехідного періоду. Обґрунтована ідея щодо соціокультурних основ формування механізмів розв'язання соціальних протиріч, що підтверджує тезу дисертанта щодо принципово різних механізмів і технологій розв'язання однотипних протиріч у представників різних етносів, цивілізацій;

- вперше визначені особливості формування механізмів розв'язання протиріч у посттоталітарних системах, які перш за все пов'язуються з труднощами перетворення деструктивних механізмів розв'язання протиріч, притаманних тоталітаризму, в консенсусні механізми, які переважають у демократичному суспільстві. Доводиться, що відсутність ефективних механізмів розв'язання соціальних протиріч у посттоталітарних системах є однією з найважливіших причин їхньої еволюції в напрямку до авторитаризму або хаосу;

- обґрунтовані головні напрямки оптимізації механізмів розв'язання протиріч у перехідних системах. На основі аналізу досвіду різних країн, які ефективно вирішували завдання перехідного періоду, запропоновані конкретні заходи з мінімізації неминучих соціальних, політичних, економічних і моральних втрат, притаманних макросоціальним зрушенням.

Методологічна і теоретична основа дисертації. Визначаючи методологічну основу роботи, дисертант виходив з необхідності

комплексного підходу до визначення методів дослідження соціальних протиріч у посттоталітарних системах. Це дозволило в дослідженні спиратися на філософські, загальнонаукові методи і на спеціальні методи, що забезпечило поєднання соціально-філософського, політологічного і соціологічного аналізу соціальних протиріч.

Теоретичну основу дослідження і вирішення поставлених проблем становлять праці українських вчених (В.С.Бакірова, О.М.Бандурки, В.А.Бачиніна, Є.І.Бистрицького, Д.І.Видріна, Є.І.Головахи, В.А.Друзя, А.Т.Ішмуратова, П.В.Копніна, Є.М.Мануйлова, М.І.Михальченко, Н.В.Паніної, Г.М.Перепелиці, В.Д.Титова, В.В.Шкоди), російських філософів (А.М.Аверьянова, П.В.Алексеева, В.В.Бородкіна, Ф.Ф.Вяккерера, В.І.Горбача, В.П.Дуріна, Ю.Г.Запрудського, М.В.Соколова, І.Ю.Сундієва, О.М.Чумикова, Ю.А.Харіна), а також закордонних дослідників (К.Боулдінга, Р.Дарендорфа, Г.Зіммеля, Л.Козера, Л.Крісберга, І.Пригожина, Н.Смелзера, Ю.Хабермаса, С.Хантингтона), які розробляють проблеми соціальних протиріч, конфліктів, різні форми їх прояву в соціальних системах. Велику увагу приділено сучасній філософській, соціально-філософській літературі, публікаціям у періодичній пресі, де викладається розуміння сучасних конфліктогенних процесів, які відбуваються в Україні, Росії, інших державах.

Теоретичне і практичне значення дослідження визначається, перш за все, новизною і сукупністю положень, що виносяться на захист. Результати дослідження складають певну методологічну базу для подальшої розробки проблеми і визначення сутності, структури такого явища, як соціальні протиріччя і, зокрема, протиріччя в умовах демократизації суспільного життя в перехідних соціальних системах.

У висновках дисертації формуються наукові рекомендації, які сприяють більш глибокому розумінню причин і умов виникнення соціальних протиріч у посттоталітарних суспільствах, їх загострення, а також наслідків їх конструктивних і деструктивних впливів на соціальну систему і її суб'єкти різного рівня. Результати дослідження містять у собі теоретичне обґрунтування оптимізації механізмів і конкретних технологій розв'язання протиріч і урегулювання конфліктів у перехідних процесах.

Головні положення й ідеї дисертації можуть бути використані державними органами, політичними партіями, профспілками, іншими суб'єктами соціального процесу для більш глибокого розуміння сутності соціальних протиріч, етнонаціональних і класових зіткнень у перехідних суспільствах, підтримки в них певного рівня стабільності і попередження розвитку найбільш драматичним шляхом. Матеріали дослідження

можуть бути застосовані при вивченні в вузах деяких тем з філософії, політології, соціології, конфліктології, міжнародних відносин.

Головний зміст і висновки дослідження апробовані в монографіях: «Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання» (1998), «Социальные противоречия. Сущность, типология, формы проявления» (1997). Окремі важливі аспекти дисертації викладені в наукових статтях і інших публікаціях. Найважливіші теоретико-методологічні положення апробовані в виступах дисертанта на міжнародних, республіканських і регіональних наукових, науково-практичних конференціях і семінарах. Серед них: міжнародна наукова конференція «Новое мышление и военная политика» (Москва, 1989), міжнародна науково-практична конференція «Конфликты в обществе: диагностика и профилактика» (Київ, 1995), міжнародна школа-семінар «Перспективы систем управления» (Алушта, 1995), міжнародні Сковородинівські читання «Культура у філософії ХХ століття» (Харків, 1998), республіканська науково-практична конференція «Наукові засади реформування вищої освіти України» (Київ, 1993), а також регіональні наукові конференції. Матеріали дослідження пройшли апробацію на міжкафедральному теоретичному семінарі Харківського військового університету.

Найважливіші положення і анотації дисертації українською, російською та англійською мовами опубліковані за допомогою мережі Інтернет у телеконференціях (alt. philosophy. debate). Ідеї дисертації використовуються в ході навчального процесу в Харківському військовому університеті, Харківському ВВАУРЕ.

Дисертація обговорювалась на кафедрі філософії Харківського військового університету, отримала позитивну оцінку і рекомендована для захисту у спеціалізованій раді.

Структура дисертації. У відповідності із концепцією дослідження динаміка соціальних процесів у перехідних системах значною мірою визначається об'єктом протиріч, конфліктів, тобто самою соціальною системою, в якій вони розгортаються. Звідси виникає проблема визначення базових характеристик посттоталітарних систем. Тому дослідження соціальних протиріч у посттоталітарних системах починається з вивчення середовища, основи, в якій вони виникають, функціонують і розв'язуються. Ця ідея і визначає структуру дослідження. Перший розділ присвячено методологічним основам дослідження посттоталітарних систем. Другий розділ висвітлює методологічні аспекти аналізу соціальних протиріч у цих системах. Третій розділ розкриває сутність, структуру, типологію механізмів розв'язання протиріч в умовах перехідного суспільства.

Текст дисертації, представлений на 370 сторінках, складається зі вступу, трьох розділів (10 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (325 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У **вступі** обґрунтовується вибір теми дисертації, її актуальність і ступінь наукової розробленості, формулюється мета і завдання дослідження, наукова новизна і положення, які виносяться на захист, а також визначається науково-теоретична і практична значимість.

У **першому розділі «Методологічні засади дослідження посттоталітарних систем»** розглядається сутність і особливості посттоталітарних соціумів, динаміка характерних для них соціальних процесів, теоретичні і практичні моделі їх трансформації.

У **першому підрозділі «Поняття «посттоталітарна система» з позиції соціально-філософського аналізу»** виявляються і аналізуються сутнісні ознаки посттоталітарних соціальних систем. Вихідними поняттями для визначення сутності посттоталітарної системи є тоталітарна і демократична системи як початковий і кінцевий (імовірний) пункти трансформації посттоталітарного соціуму, проводиться їхня детальна порівняльна характеристика: за способом виникнення, характером соціальної взаємодії, принципом організації, характером взаємозв'язків із зовнішнім середовищем і поміж внутрішніми елементами, головними методами розв'язання соціальних протиріч і конфліктів, впливом соціальних конфліктів на соціум і низки інших. Проведена порівняльна характеристика тоталітарної і демократичної соціальних систем показала, що найважливішою, ключовою характеристикою посттоталітарного соціуму виступає *перехідність*. Причому поняття перехідності розуміється не як проста номінація етапу трансформації соціуму, а як особливий стан системи, що має самодостатнє значення.

Соціально-філософський аналіз поняття *перехідності* дозволив зробити висновок, що перехідним можна назвати такий стан соціальної системи, при якому в результаті різких змін на макросоціальному рівні при досить малих змінах на мікросоціальному рівні проходить порушення її рівноважного стану, що викликає потребу перетворення головних сфер соціуму для досягнення нового просторово-часового упорядкування. До числа найважливіших конституційних перетворень, що забезпечують відновлення рівноваги соціальної системи, належать зміни в сфері політики, економіки, духовній сфері, які в здатних до самоорганізації соціальних системах відбуваються таким чином, щоб забезпечити

найбільш ефективно функціонування різних ланок цих підсистем і соціальної системи в цілому.

Доводиться, що перехідність посттоталітарних соціумів, їх гранична динамічність і багатоваріантність розвитку передбачають і перехідність, невизначеність, динамічність їх якісних характеристик. Усі головні характеристики цих систем являють собою комбінацію сутнісних рис тоталітаризму і демократії. Причому елементи, структури, принципи побудови тоталітарної і нової, демократичної системи, що встановлюється, не просто співіснують, а знаходяться в стані жорсткого зіткнення, конфлікту.

На початковому етапі трансформації посттоталітарної системи в її характеристиці переважають риси тоталітаризму; на певному етапі, в «середині шляху», риси тоталітаризму і демократії врівноважують одна одну (але зіткнення протилежних тенденцій тут не слабшає, а навпаки, досягає піку). Якщо демократичні тенденції значно переважають, то перехід набуває незворотного характеру. Якщо вони зазнають поразки, то трансформація набуває рис реверсу.

Стан невизначеності, нестабільності процесу переходу від інтеграції і диференціації тоталітарного типу до інтеграції і диференціації демократичного типу в роботі визначається як стан біфуркаційного хаосу. В цьому хаотичному розпаді посттоталітарні соціуми втрачають традиційні інститути статусно-рольової соціальної ідентифікації, розпадаються на численні автономно існуючі світи, що взаємно не перетинаються. В цих дезорганізованих посттоталітарних «світах» соціальні цінності, норми, зразки поведінки починають орієнтуватися на принципово іншу систему відліку, аніж у традиційному суспільстві. За таких умов частина суб'єктів суспільства виявляється здатною пристосуватися до нових соціальних цінностей і норм, одержати новий соціальний статус і місце в економічній структурі, що формується. Друга, як правило, більша частина не в змозі або не бажає сприймати нові соціальні цінності і поповнює верстви маргіналів, що в свою чергу створює умови для виникнення гострих соціальних протиріч.

У другому підрозділі «Динаміка соціальних процесів у перехідний період: сутність, особливості й альтернативи» досліджується специфіка перебігу соціальних процесів у перехідних суспільствах.

Спочатку подається характеристика класичного і сучасного підходів до проблеми динаміки соціальних процесів у перехідні періоди розвитку суспільства, показуються їх сильні сторони і недоліки. Аналізуються поняття : *криза, дисипативна структура, хаос, нестійкість, атрактори, біфуркація* та їхнє місце в розкритті сутності

динаміки соціальних процесів у перехідний період. Проведений критичний аналіз дає можливість запропонувати новий підхід до розв'язання проблеми динаміки соціальних процесів. Підхід базується на ідеї про те, що для повноцінного дослідження такої складної, багатопланової проблеми однієї теорії недостатньо - необхідно використати всі найбільш цінні, конструктивні і ефективно діючі положення різних теорій.

Відзначається, що самоорганізаційний підхід до проблеми динаміки складних нелінійних систем із зворотним зв'язком, а соціальні системи належать саме до таких утворень, дозволяє розглядати їх як динамічно стійкі, гомеостатичні утворення. В соціальному гомеостазі внутрішнім механізмом формування структур і еволюції виступає складна взаємодія двох протилежних початків: творчого, стабілізуючого початка і дисипативного, руйнівного початка. Доводиться, що стосовно соціальних систем найважливішим розсіюючим фактором є соціальні конфлікти, а стабілізуючим фактором розвитку соціумів - соціальна гармонія. В цьому механізмі еволюції гармонія і конфлікт, які є крайніми станами соціальних протиріч, відіграють роль своєрідних балансирів, сприяють динамічній рівновазі і розвитку соціуму та його підсистем. Розвиток соціальних систем можливий, перш за все, через конфлікти (які з позиції синергетики виникають за рахунок потоку енергії, речовини із зовнішнього середовища, а з позиції діалектики - за рахунок взаємодії внутрішніх, взаємовиключаючих сторін, тенденцій розвитку), але самі по собі конфлікти можливі лише при наявності гармонії, балансиру, що врівноважує дію конфліктів. У протилежному випадку сторони, що протидіють, взаємно знищують одна одну. З іншого боку, повна гармонія без конфліктів, зіткнень призвела б в остаточному підсумку до застою в суспільному житті, що в свою чергу означало б кінець будь-якого якісного розвитку.

Відзначається, що поєднання самоорганізаційного підходу з теорією соціальних протиріч дозволяє динаміку соціальних систем у перехідний період розуміти як процес, що нерівномірно розвивається, в режимі з загостренням, який, у свою чергу, розглядається у вигляді трьох взаємопов'язаних етапів: добіфуркаційного, біфуркаційного і післябіфуркаційного. Головним поняттям, що дозволяє диференціювати етапи, виступає рівень їхньої соціальної ентропії, під якою розуміється міра неупорядкованості, конфліктності соціальної системи. Рівень соціальної ентропії прямо пропорційний її конфліктному (що розсіює) потенціалу і зворотно пропорційний гармонічному (що стабілізує) потенціалу, тобто залежність можна представити у вигляді відношення:

$E = f(Kп/Гп)$, де E - рівень соціальної ентропії; $Kп$ - конфліктний потенціал системи; $Гп$ - гармонійний потенціал системи.

Розглядаються особливості соціальних процесів у кожному з виділених етапів. При цьому акцентується увага на тому, що коли в добіфуркаційний період соціальна ентропія, в зв'язку з перевагою гармонійних тенденцій в системі, присутня на безпечному для існуючої структури рівні, то в біфуркаційний період вона досягає порогового рівня і за посередництвом деструктивних конфліктів руйнує застарілі структури, а за допомогою конструктивних конфліктів створює передумови для наступної структурогенези. Звідси робиться висновок, що *перехідний період можна розглядати як просторово-часовий інтервал екстремально-хаотичного розвитку соціуму, в ході якого один його тип організації трансформується в інший за посередництвом деструктивно-конструктивних конфліктів.*

Однак такий сценарій розвитку соціальних систем не завжди є фатальним. Соціальні суб'єкти, як правило, мають можливість підтримувати стабільність системи шляхом безперервної модернізації політичної, економічної та інших структур суспільства, не допускаючи розбалансування темпів їхнього розвитку і виникнення між ними глибоких протиріч, що дозволяє підтримувати рівень ентропії (конфліктності) у допустимих межах і уникати біфуркаційного вибуху. Така технологія попереджуючих реформ і створення дійових механізмів регулювання соціальних протиріч, що гармонізують соціальні стосунки за допомогою консенсусів у світлі запропонованого теоретичного підходу, становить оптимальний варіант розвитку для будь-якої соціальної системи, тому що пряме зіткнення класів, етносів і т.ін. у соціумі неминуче втягує його в режим надшвидкого (революційного) розвитку, що закінчується точкою біфуркації.

У дисертації доводиться теза про жорстку залежність між інтенсивністю конфлікту (системи конфліктів), що розгортаються в соціальній системі, і радикальністю соціальних змін, що наступають під впливом конфлікту. Робиться важливий висновок, що окрім конфліктів як соціальної форми прояву ентропії, які виводять соціум із рівноважного стану і визначають за багатьма параметрами початок і характер перехідного періоду, динаміка соціальних процесів у транзитних системах значною мірою визначається об'єктом конфлікту, тобто самою соціальною системою (середовищем), в якій він розгортається. Змістом динаміки соціальних змін у перехідний період розвитку соціуму є складне переплетіння двох взаємопов'язаних процесів: деструкції (усунення) старої якості (співвідношення сил, потреб, інтересів, систем цінностей) і конструкції (встановлення) нової якості, а також конституювання,

інсталювання нового співвідношення, поєднання якісних і кількісних характеристик соціальної системи в таких межах, які дозволяють зробити висновок про становлення якісно нової соціальної системи.

Серед найважливіших особливостей соціальних процесів у перехідний період розвитку посттоталітарних систем названі й аналізуються: *перебіг соціальних процесів в екстремальних умовах; висока динамічність і нерівномірність проходження в соціальному просторі; вкрай складне прогнозування їхнього характеру і результатів; складність управління ними, що, в свою чергу, залежить від комбінації зворотних зв'язків у системі; альтернативність соціальних процесів.* Так, кожна просторово-часова точка розгортання соціальних процесів у перехідний період розглядається в дисертації як своєрідна точка біфуркації, що само по собі припускає вкрай складне прогнозування їхнього характеру і результатів. У той же час біфуркаційний хаос у перехідний період розвитку посттоталітарного соціуму не тільки створює передумови і можливості для формування нової якості соціального суб'єкта (соціуму, групи, особи), але й у процесі біфуркації відбувається самоорганізація нової системи.

Доводиться, що у посттоталітарний період розвитку соціуму, коли в ньому діють різноманітні екстремальні фактори, різко зростає необхідність надійного й ефективного управління соціальними процесами. Однак у перехідний період існування соціальних систем біфуркаційний хаос порушує сталі адаптовані канали управління соціумом. Тому одним із найважливіших завдань керівних ланок соціальної системи у перехідний період є створення дійової системи управління соціальними процесами.

У дисертації відмічається, що перехідний період - це тимчасовий інтервал, у ході якого один тип організації соціальної системи трансформується в інший. Але якщо нам відомий вихідний етап трансформації - тоталітаризм, то пункт призначення достатньо невизначений. Можна лише говорити про спроби перетворення тоталітаризму на демократію. Однак спроби перетворень (наміри уряду, гасла партій) і реальні результати - це далеко не одне і те саме. Історія вчить, що (перефразуючи відомий афоризм) спробами будівництва демократії вимощено дорогу до тоталітаризму. Альтернативи розвитку посттоталітарних систем: демократія, неототалітаризм, авторитаризм, розвал - залежать від характеру розв'язання основного протиріччя посттоталітаризму між його старими (тоталітарними) інститутами, принципами організації, засобами взаємодії і новими.

У третьому підрозділі - «Головні концепції трансформації посттоталітарних систем як теоретичні моделі перехідного періоду»

- подається характеристика найважливіших концепцій трансформації соціальних систем від тоталітаризму до нової системи суспільно-політичного буття.

Аналіз головних способів трансформації тоталітарних режимів у демократичні: 1) через військову поразку режиму (зовнішній соціальний конфлікт); 2) повалення тоталітаризму шляхом революції (внутрішній соціальний конфлікт); 3) еволюційну за характером реформу зверху (редукування соціальних конфліктів в інші агрегатні стани) - дозволяє стверджувати, що перші два способи трансформації тоталітарного режиму призводять лише до заміни старого усталеного тоталітарного режиму на новий тип авторитаризму (окупація, диктатура, хунта тощо), який може відрізнитися від попереднього, як можливість, прагненням до встановлення демократичної форми правління. Звідси робиться висновок, що подальший розвиток посттоталітарних соціумів, що виникли в результаті перших двох варіантів переходу, в остаточному підсумку являє собою еволюційне реформування соціальної системи зверху, тобто третій шлях трансформації.

Відзначається, що однією з найбільш розроблених і визнаних еволюційних концепцій, які характеризують перехідні процеси в посттоталітарних соціумах, є концепція *модернізації*. Аналіз сучасних підходів до поняття модернізація дозволив дисертанту визначити дану парадигму як складний комплексний процес змін у всіх головних сферах життя соціуму, серцевиною яких є науково-технічний і технологічний процеси, що визначають послідовність і глибину відповідних змін в інших сферах життя суспільства. В дисертації обґрунтовується придатність концепції модернізації для трансформації посттоталітарних соціумів і визначаються соціокультурні умови, які могли б сприяти проведенню «наздоганяючої» модернізації в Україні, інших посткомуністичних країнах.

В той же час підтвердження придатності концепції модернізації для трансформації посттоталітарних систем не означає безпроблемності даного процесу. Історичні і соціокультурні умови, супутні «класичній» модернізації (країни Заходу) істотно відрізняються від тих, що мають місце в країнах «наздоганяючої» модернізації. Тому модернізація в Україні, Росії, інших пострадянських країнах буде здійснюватися протягом декількох десятиріч і зіткнеться з багатьма труднощами. Серед них: 1) відсутність широких верств суспільства, зацікавлених в проведенні модернізації; 2) постіндустріальна модернізація в цих країнах не може початися повсюдно, а передбачає, як правило, осередковий характер; 3) відсутність в більшості пострадянських країн авторитетних політичних партій, суспільних рухів, харизматичних лідерів, здатних об'єднати народ для модернізації

суспільства; 4) потреба в колосальних зовнішніх інвестиціях для модернізації виробництва, що в умовах світової економічної кризи не реально; 5) недовіра населення до будь-яких реформ, що сприймаються їм як катастрофи і спроби правлячого класу в черговий раз пограбувати народ; 6) відсутність в цих країнах соціально-економічної і політичної стабільності, без яких начало модернізації неможливе.

Критичний аналіз теоретичних моделей переходу до демократії З.Бжезінського, Д.А.Растоу, Г.О'Доннела і Ф.Шміттера, Р.Катарело, А.Пшеворського, Д.А.Фадєєва, О.Г.Харитонової дозволив дисертанту виявити їх сильні сторони і недоліки та можливість їх використання як теоретичних моделей переходу від тоталітаризму до демократії в сучасних посттоталітарних державах.

У четвертому підрозділі «Практичні моделі трансформації посттоталітарних систем: особливості і загальні риси» розглядаються головні варіанти переходу від тоталітарних, диктаторських режимів до демократичних соціальних систем.

В історичному плані в роботі виділяються і аналізуються три головні *хвилі* посттоталітарних систем. «Перша хвиля» посттоталітаризму - це країни, які пройшли шлях від тоталітарних режимів до демократії після другої світової війни (Німеччина, Італія та ін.). «Друга хвиля» - це країни, які вирішували подібні проблеми переходу від диктаторських, авторитарних режимів у 70-80-ті роки або знаходяться на завершальному етапі їх розв'язання (Іспанія, Португалія, Чилі, Південна Корея тощо). До «третьої хвилі» трансформації належать сучасні посттоталітарні системи, які також часто називають посткомуністичними, акцентуючи увагу на ідеологічних особливостях режимів, що панували.

У дисертації досліджуються особливості, що відрізняють практичні моделі трансформації різних країн і періодів, виділяються головні елементи трансформаційних моделей країн «першої» та «другої» хвиль

посттоталітаризму, що дозволили їм з успіхом вирішити завдання переходу до демократії. Підкреслюється, що такий аналіз має не лише теоретичну, але й практичну цінність, зокрема для України, Росії, інших посткомуністичних країн, що опинилися перед безліччю гострих соціальних протиріч, конфліктів. Щоб попередити в цих країнах несприятливий розвиток подій, необхідно пам'ятати, що на шляху переходу від тоталітаризму до демократії ці країни не є першопроходцями. Тому досвід перехідного періоду різних країн треба не лише вивчати й аналізувати, але й у розумних рамках, обмежених

схожими умовами, традиціями, менталітетом населення, ступенем модернізованості суспільства, використовувати.

Порівняльний аналіз усіх головних моделей трансформації посттоталітарних систем дозволив зробити висновок, що, не зважаючи на специфічність процесу переходу різних країн і в різні періоди, можна виокремити загальні риси, які різною мірою притаманні всім трьом «хвилям» посттоталітаризму. Серед них: нестабільність, перманентна криза перехідних соціальних систем; «тінізація» економіки і криміналізація суспільства, рівень яких залежить від глибини перетворень і ступеня реорганізації органів виконавчої влади; особлива роль держави у здійсненні перехідних реформ (ступінь державного втручання визначається: рівнем розвитку ринкової економіки, зрілістю громадянського суспільства, укоріненням демократії в соціальному середовищі); зниження життєвого рівня головної маси населення, його маргіналізація; виникнення в суспільстві соціальних патологій, прояви девіантної поведінки; нарешті, конфліктність перехідного періоду, особлива роль і місце соціальних протиріч у характері й особливостях здійснення трансформації перехідних соціумів. Це дозволило зробити висновок про те, що перехідний період являє собою гігантський, тектонічний конфлікт (систему конфліктів) між тоталітарною, що руйнується, і демократичною, що народжується, соціально-політичними системами.

У другому розділі «Методологічні аспекти аналізу соціальних протиріч у посттоталітарних системах» розглядається феномен соціальних протиріч у перехідних соціумах. Виходячи з того, що системний аналіз у дослідженні процесів і явищ дійсності передбачає комплексний підхід, розглядання соціальних протиріч здійснюється в декількох аспектах.

У першому підрозділі «Природа соціальних протиріч, їхня сутність і структура» подається аналіз сучасного розуміння сутності і структури соціальних протиріч, виявляються дискусійні питання, робиться висновок про те, що протиріччя в соціальних системах, зокрема і перехідного типу, є часткою протиріч, що пронизують усі сфери матеріального і духовного буття. Вони відбивають їх головні риси, але разом з тим мають і специфічні ознаки.

Підтверджується теза про те, що виникнення, розгортання і розв'язання протиріч у соціальних системах необхідно розглядати як виникнення, рух і задоволення потреб суб'єктів суспільства, як невідповідність, неспівпадіння особистих потреб, інтересів індивідів, груп, суспільства. Підкреслюється, що джерело суперечливих намагань суб'єктів суспільства міститься в різниці їх становища, умовах

життєдіяльності, в різноманітності специфічних рис, що їм притаманні. Дисертант виходить з того, що різноманітність потреб, якостей, цілей суб'єктів соціальної системи не означає, що їх зіткнення неминуче призводить до протиборства, а, навпаки, ця різноманітність часто стає джерелом розвитку соціуму, суб'єктів, що його складають. У той же час визначення протиріч як рушійної чинності розвитку соціальних систем не означає некритичного ставлення до них. Не можна вважати, що чим більше протиріч у соціальній системі, тим вище темпи її вдосконалення, адже розвиток може мати різноманітний характер: і прогресивний, і регресивний, і катастрофічний. Крім того, необхідно пам'ятати про те, що протиріччя як рушійну чинність вдосконалення соціальних систем стосується протиріч, іманентно їм притаманним. Тому робити висновок про те, чи є це протиріччя джерелом, рушійною чинністю розвитку, вдосконалення суспільства, соціальної групи або воно такої функції не має, не можна відірвано від аналізу закономірностей виникнення і функціонування конкретного соціального організму.

Соціально-філософський аналіз проблеми свідчить, що сутність протиріч у соціальних системах, зокрема і посттоталітарного типу, являє собою усвідомлені відносини суб'єктів суспільства (індивідів, етносів, соціальних груп), у ході яких вони вступають у взаємодію з метою досягнення своїх інтересів, цілей, потреб у різноманітних сферах життя суспільства. Головні сутнісні риси соціальних протиріч: 1) нерозривний зв'язок протиріч з суб'єктами суспільства і відносинами між ними. Протиріччя - вираз цих відносин, розкривають їх сутність, рушійні сили, фактори саморозвитку; 2) протиріччя виражають стосунки між суб'єктами, що взаємодіють, і ставлення кожного з них до протиріччя в його цілісності, яке суб'єкт, виходячи зі своїх інтересів, намагається або розв'язати (врегулювати), або загальмувати його розв'язання; 3) протиріччя безпосередньо пов'язані зі свідомою діяльністю людей (протиставленою в дисертації афективній і традиційній), яка не завжди і не обов'язково буває розумною, причому усвідомлення суб'єктом своїх потреб не означає, що він усвідомив протиріччя, що лежать в їх основі; 4) детермінованість соціальних протиріч характером соціально-економічних, політичних і інших відносин, в які безпосередньо включені їх суб'єкти, тобто сутність протиріч у соціальній спільності визначається не лише характером стосунків її суб'єктів, але й специфікою соціальної системи, в якій функціонує спільність та ін.

Дослідження структури соціальних протиріч дозволило зробити висновок, що до головних її елементів належать: 1) сторони протиріччя, тобто протилежності (індивіди, соціальні групи, спільності, їх властивості, якості, тенденції розвитку тощо); 2) певні типи

взаємовідносин між ними; 3) форми розвитку протиріччя та їх прояву (рівні, етапи, стани); 4) предмет взаємодії, тобто, з якого приводу здійснюється взаємозв'язок; 5) механізм розв'язання (врегулювання) даного протиріччя.

Аналіз підходів до проблеми обумовленості протиріч у соціальних системах, зокрема і перехідного типу (Л.Козер, Р.Дарендорф, Ю.Хабермас тощо), показує їхню різноманітність і тісний зв'язок з методологічним підходом авторів. У свою чергу дисертант усю сукупність джерел, що обумовлюють протиріччя в соціальних системах, поділяє на соціально-психологічні, соціально-структурні, організаційно-управлінські і характерологічні, що сприяє більш чіткому розумінню особливостей протиріч, які виникають, переходу їх від одного агрегатного стану в інший, правильного визначення напрямків їх регулювання. Відзначається, що в перехідних соціальних системах актуалізується низка специфічних джерел, зокрема й ірраціональних, які в стабільних соціумах знаходяться в пригніченому стані. Так, спираючись на дослідження Д.І.Видріна, дисертант робить висновок про те, що в біфуркаційному хаосі перехідного періоду джерелом соціальної енергії мас, виникнення гострих конфліктів можуть виступати не потреби і інтереси суб'єктів соціальної системи, а їхні *забобони*. Причому багато суб'єктів політичної влади (окремі особи й цілі організації), виникнувши на гребні забобонів, цілеспрямовано використовують для збереження свого становища і влади саме цей різновид соціальної енергії, розпалюючи класові і національні конфлікти (шахтарські страйки, етнічні зіткнення тощо).

Підкреслюється, що багато соціальних протиріч у посттоталітарних системах, особливо в міжетнічній сфері, неможливо пояснити, якщо не брати до уваги таке джерело соціальної енергії, механізм віддаленої і опосередкованої детермінації поведінки, як *габітус*. Під *габітусом* мається на увазі система набутих схильностей, стійких елементів соціальної поведінки і національного менталітету, які передаються через соціальну пам'ять, через архетипи й інші прояви колективного несвідомого.

Одним із небезпечних джерел соціальних конфліктів у перехідних системах є *соціопатія* (соціальне божевілля), що може набувати форми екстремізму, масових заворушень або навіть революцій. Доводиться, що соціопатія закономірно виникає в будь-яких соціальних системах, які зазнають кардинальної трансформації, зміни ціннісно-нормативних орієнтирів. Типовими ознаками соціопатії посттоталітарних суспільств є підсилення песимістичних настроїв, деморалізованість більшості верств населення, апокаліптичні очікування і ін.

У другому підрозділі - «Типологія соціальних протиріч і її аналіз на прикладі посттоталітарних систем» - подається обґрунтування типізації і класифікації соціальних протиріч і пропонується авторський варіант типології протиріч у посттоталітарних системах.

Аналізуються деякі сучасні підходи до типізації соціальних протиріч і конфліктів, відмічаються їхні достоїнства і недоліки. Пропонується свій погляд стосовно типізації соціальних протиріч, який базується на системному підході, що передбачає багатомірну дистрибуцію всіх протиріч, які притаманні соціальній системі. Найважливіша риса такого підходу полягає у послідовному розгляді не одного, а декількох критеріїв типізації соціальних протиріч. Оптимальні критерії дистрибуції соціальних протиріч можуть бути запропоновані за умови необхідного розрізнення їхніх типів, видів і форм.

Тип соціальних протиріч дозволяє характеризувати їх з позиції їхнього походження, місця в системі зв'язків, впливу на розвиток, характеру розв'язання. Різновид соціального протиріччя безпосередньо визначається його особливостями, тобто суб'єктами, які взаємодіють, і сферою взаємодії, що передбачає розгляд протиріч за декількома основами. Так, у залежності від рівня і ступеня спільності, протиріччя класифікуються на мікросоціальні, макросоціальні і глобальні, а в залежності від змісту і сфери взаємодії на економічні, політичні, міжетнічні, міжцивілізаційні, правові, моральні, релігійні тощо. Що ж стосується форми соціального протиріччя, то вона обумовлюється, передусім, способом його існування, розвитку і розв'язання. Такий підхід дозволив автору виділити дві основи для класифікації соціальних протиріч за формою: во-перше, залежно від етапу (фази, ступеня) розвитку; по-друге, залежно від агрегатного стану протиріччя.

Пропонується системний аналіз типології соціальних протиріч посттоталітарних систем.

Дистрибуція протиріч посттоталітарних систем за типами дозволила зробити висновок, що головним протиріччям будь-якого перехідного суспільства виступає протиріччя між системою інститутів, цінностей, інтересів, що руйнується, і системою суспільно-політичного буття, що народжується. Саме це протиріччя, що набуває форми тектонічного конфлікту (системи конфліктів), у свою чергу породжує цілий комплекс інших протиріч у всіх сферах життя посттоталітарного суспільства. Таке місце і роль даного протиріччя в перехідних процесах пояснюється тим, що тоталітаризм і демократія за своїми сутнісними характеристиками - системи-антиподи. Тому не повинні викликати подив

ті труднощі, які переживають у транзитний період посттоталітарні соціуми.

Проведена дистрибуція соціальних протиріч за видами залежно від їхнього рівня і ступеня спільності дозволила зробити висновок, що навіть в умовах біфуркаційного хаосу перехідного періоду розвитку посттоталітарних соціумів загальні, корінні інтереси суб'єктів соціальних груп, як правило, перекривають розходження між ними з некорінних питань. Інакше, загальні інтереси суб'єктів суспільства, що прагнуть до самозбереження, і складають той синергетичний начаток, яке змушує їх долати дисипативні тенденції, явища деструктуризації. Доводиться, що чим вище рівень збіжності інтересів, цілей у суб'єктів групи, спільності, тим міцніше її єдність, вище стійкість відносно екзогенних екстремальних факторів. Відзначається і зворотна залежність: чим сильніший вплив екзогенних екстремальних факторів, вище загроза із зовнішнього середовища, тим інтенсивніше проходить структуризація даної соціальної спільності. В той же час у дисертації підкреслюється, що будь-який, найвищий рівень розвитку соціальної системи здатний забезпечити гармонійне поєднання корінних інтересів її суб'єктів, але не повний їхній збіг. Подальший розвиток особистостей у суспільстві, що трансформується від тоталітаризму до демократії, передбачає не усунення відмінностей в їхніх інтересах, поглядах, цілях, а навпаки, зростання їхньої різноманітності, що не лише не позначається на ньому негативно, а навпаки, стає джерелом його розвитку.

Виділення соціальних протиріч залежно від їхнього змісту (економічні, політичні, ідеологічні, міжетнічні, культурні, міжцивілізаційні, правові, моральні, релігійні тощо) підтверджується наявністю між суб'єктами соціуму складної системи суспільних відносин, які і представляють у певному сенсі суспільство взагалі. Відносинам у будь-якій сфері життя суспільства відповідає своя власна структура. У відповідності ж з концепцією дослідження будь-якої системі відносин у суспільстві відповідає система протиріч, яка характеризує специфіку взаємозв'язку суб'єктів у конкретній сфері життя соціуму, розкриває джерела і спрямованість його розвитку. Таким чином, система соціальних протиріч суспільства, в свою чергу, включає в себе систему (підсистему) економічних протиріч, систему політичних протиріч тощо. Будучи тісно взаємопов'язаними, всі різновиди соціальних протиріч, що класифіковані за змістом, мають відносну самостійність і передбачають дослідження і постійний моніторинг.

У третьому підрозділі «**Форми розвитку соціальних протиріч і особливості їх прояву в перехідний період**» відзначається, що стосовно соціальних систем, зокрема і посттоталітарного типу, поняття

форми розвитку протиріч означає, передусім, етапи (фази, ступені) розвитку протиріч і їх стан. Дисертант виходить з того, що для внутрішнього, сутнісного рівня протиріч (на якому протилежностям притаманне взаємопроникнення) характерні такі форми розвитку, як етапи, а для зовнішнього, феноменального рівня (на якому його протилежності більше чи менше поділені як полюси відносин) найбільше відповідають такі форми, як агрегатні стани.

Аналіз наявних підходів до проблеми етапів розвитку протиріч свідчить, що ця проблема недостатньо розроблена. Особливо це твердження справедливе для соціальних систем, що знаходяться на етапі структурного макрозрушення. Відмічається, що найбільш чітко розкриває головні етапи «визрівання» протиріч у перехідні етапи розвитку суспільства концепція, в якій виділяються три етапи: виникнення, розгортання і розв'язання протиріч. Визнаючи цю схему принципово правильною, дисертант відмічає, що ця схема відбиває «визрівання» насамперед протиріч розвитку. Деякі інші типи протиріч, наприклад, протиріччя функціонування, можуть мати інші алгоритми існування і розв'язання або не вирішуватися взагалі, тобто існувати стільки, скільки існує ця система.

Підкреслюється, що особливість розвитку посттоталітарних систем (перехідних соціумів в цілому) - одночасне існування в них соціальних протиріч декількох історичних рівнів. Це пов'язано з тим, що в перехідний період у суспільстві існують і протидіють соціальні інститути, структури, групи, соціальні ідеали, цілі, інтереси яких протилежні. Частина суспільства намагається повернутися до попередніх тоталітарних цінностей і порядків. Друга - з успіхом вирішує свої завдання в умовах посттоталітарного хаосу і в ньому зацікавлена, оскільки будь-яка правова система (як демократична, так і тоталітарна) для неї смертельно небезпечна. Третя - вбачає можливість вижити і нормально розвиватися лише в умовах демократичного суспільства. Причому, протиріччя тоталітаризму знаходяться, як правило, на етапі розв'язання; протиріччя власне посттоталітаризму - в фазі розгортання; а протиріччя демократичної системи - на етапі виникнення. Доводиться, що *напрямки і темпи розвитку посттоталітарної системи визначаються характером і результатом складної взаємодії існуючих у ній протиріч різних історичних рівнів.* Якщо протиріччя тоталітарного устрою переважають (це характерно при збереженні соціальних структур, інститутів, верств суспільства, сегментів політичної еліти тощо, які зацікавлені у реставрації тоталітарної системи і, головне, які цього добиваються), то розвиток посттоталітарного суспільства може набути рис реверсу (Албанія, Сербія, Таджикистан та ін.)

При домінуванні протиріч власне посттоталітаризму система починає відтворювати свої власні риси і знаходиться у стані повільної

деградації з наступним переходом до авторитарного режиму або до повного занепаду. Такий сценарій розвитку не можна виключити для України, Росії, інших країн пострадянського простору.

Якщо в посттоталітарній системі досить швидко розв'язані (еліміновані) протиріччя тоталітаризму, протиріччя власне посттоталітарного суспільства своєчасно регулюються, не припускаючи їх загострення до стану гострої економічної і політичної кризи, а протиріччя демократичної системи досить швидко розгортаються (що пов'язане з появою нових демократичних систем влади, інститутів, політичних партій), то в такому випадку велика ймовірність успішного укорінення демократичної системи (Чехія, Польща, Угорщина та ін.).

Під агрегатним станом протиріччя (тобто його зовнішнім рівнем) у дисертації розуміється спосіб функціонування, специфіка прояву «єдності і боротьби» його сторін, що взаємодіють, які визначають особливість і інтенсивність їхнього розвитку, характер розв'язання даного протиріччя. Аналіз найбільш типових станів протиріччя у соціальних системах дозволив виділити їх різновиди: гармонію, дисгармонію і конфлікт. При цьому підкреслюється, що агрегатні стани протиріччя необхідно розглядати не як ступені розгортання, а як форми прояву протиріччя на етапі поляризації його протилежних сторін. Оскільки форми притаманна деяка самостійність відносно до змісту, то зв'язок агрегатного стану протиріччя (як форми) зі своїм змістом (поляризація протилежностей) носить не жорсткий, а рухливий характер і одне і те ж «зріле» протиріччя може знаходитися в різноманітних агрегатних станах. Реальний стан протиріччя визначається характером взаємодії його протилежних сторін (суб'єктів), сполученням «векторів спрямованості» їхніх інтересів, цілей, дій тощо.

У дисертації обґрунтовується ідея, що системи взаємодіють не самі по собі: будь-яка взаємодія між ними здійснюється за посередництвом співвідношення їх властивостей, функцій, сторін, тенденцій розвитку. Причому, одна і та ж система може знаходитися у прямо протилежних відносинах як з іншою одиничною системою, так і з багатьма іншими системами. Загальна характеристика агрегатного стану взаємодії між системами визначається інтегративною сумою векторів головних на даний момент властивостей, функцій тощо. Тому стан протиріччя в системі (метасистемі) або між системами не є статичним. На певному етапі розвитку відносин між системами протиріччя зазнає фазове перетворення, і гармонія може трансформуватися в дисгармонію або досягти стану конфлікту і навпаки.

Циклічність фазових перетворень протиріччя у соціальних системах багатоваріантна. Виділяються декілька типів циклічності станів протиріччя у соціальних системах: маятниковий, круговий, спіралеподібний,

хвильовий. Тип циклічності агрегатних станів протиріч залежить від багатьох факторів: характеру взаємодії суб'єктів, тенденцій їх розвитку, особливостей метасистеми, в якій розгортається протиріччя тощо.

Розглядаються характерні ознаки агрегатних станів протиріч у соціальних системах і їх прояви у перехідних процесах. Враховуючи роль соціальних конфліктів у процесі трансформації посттоталітарних систем, цьому стану протиріч приділяється особлива увага.

Соціальний конфлікт розглядається як стан крайнього загострення протиріччя, як специфічний катарсис структури соціальної системи, системи комунікації суб'єктів суспільства від дисгармонічних тенденцій, стримуючих факторів, які перешкоджають її подальшому розвитку і, як правило, не можуть бути усунені із станів гармонії, дисгармонії безпосередньо. Підкреслюється, що чим крутіша спіраль суспільного розвитку, чим значніші суспільні зміни, тим більше соціальних конфліктів супроводжують ці трансформації. Ще більш справедлива ця теза для перехідного періоду розвитку посттоталітарного суспільства, сутність якого полягає в загибелі тоталітарного режиму і становленні на його місці демократичного суспільства. Таке різке, тектонічне соціальне зрушення закономірно супроводжується цілим комплексом, пучком масштабних і глибоких конфліктів, які неминуче втягують у боротьбу за місце в новій соціальній системі мільйони людей, які до цього і не уявляли можливості протиборства.

Розглядаючи вплив конфліктів на посттоталітарні суспільства, автор робить такі висновки.

По-перше, функціональність конфлікту відносно соціальної системи, що породила його, не може бути тільки позитивною або тільки негативною. Найближчі і віддалені наслідки впливу певного конфлікту на соціальне ціле – це складна комбінація причинно-наслідкових зв'язків, змін, взаємодії, інтегрований вплив яких на розвиток окремих елементів системи і всієї системи в цілому протягом часу може значно змінюватися. Щоб запобігти помилок в оцінці функціональності конфліктів, доцільно використати методологію Р.Мертон, що рекомендує встановлювати «чистий баланс функціональних наслідків» впливу соціальних явищ на систему, що враховує не тільки сприятливі, але також і нейтральні, і несприятливі наслідки.

По-друге, оцінка конфлікту багато в чому залежить від місця оцінки (зовні, всередині) і одиниці соціального вимірювання (з позиції індивідуума, групи, соціального цілого). Певні конфлікти, що елімінують деградуючі, консервативні, паразитуючі в структурі соціального цілого елементи, будуть грати для цих елементів роль деструктивних, але для всієї системи в цілому - роль конструктивних, що підвищують її тривалість і виживання.

По-третє, для вірної оцінки функціональності конкретного конфлікту (або системи конфліктів) відносно конкретної соціальної системи необхідний певний ступінь об'єктивності, що само по собі подає достатньо непросте завдання. Як правило, функціональність конфлікту оцінюють або його безпосередні учасники (що в більшості випадків виключає об'єктивність, зважаючи на їх невистиглі емоції і прагнення оцінити конфлікт крізь призму свого суб'єктивного подання про свою роль у даному конфлікті і його результатах), або зацікавлені спостерігачі, що оцінюють його з позиції своїх особистих або групових інтересів. Певного ступеня об'єктивності дозволяє домогтися деякий тимчасовий інтервал, що пом'якшує емоції учасників або усуне їх з рядів арбітрів і що дозволить виявити і оцінити його віддалені наслідки. Можна припустити, що величина цього інтервалу залежить від характеру конфлікту, його обсягу, складності соціальних систем, що брали в ньому участь.

По-четверте, функціональність конфлікту жорстко пов'язана з якісними характеристиками соціальної системи, в якій він розгортається. Відомо, чим складніша соціальна система, тим безболісніше вона переносить множинність внутрішніх конфліктів, що, маючи різноспрямованість, взаємно компенсують один одного. У відкритих, гнучких соціальних системах конфлікти виконують конструктивну (стабілізуючу) роль, а в закритих, ригідних системах - деструктивну (дестабілізуючу) роль. Таким чином, з позиції теорії соціальних протиріч основним завданням перехідного періоду є трансформація закритої, моністичної системи тоталітарного суспільства у відкриту, плюралістичну систему демократичного суспільства з метою редукації деструктивної функції конфліктів у конструктивну функцію.

Третій розділ «Механізм розв'язання соціальних протиріч в умовах перехідного суспільства» складається з трьох підрозділів.

У першому підрозділі **«Сутність механізму розв'язання соціальних протиріч і його функції»** розглядаються сучасні трактування поняття «розв'язання протиріч», їх достоїнства і недоліки, обґрунтовується концепція розв'язання протиріч у соціальних системах. Уточнюється поняття «механізм розв'язання протиріччя», показується його співвідношення з поняттями «технологія», «структура», «організація», а також співвідношення категорій «розв'язання протиріччя» і «врегулювання конфлікту».

Автор підкреслює, що соціально-філософська категорія *розв'язання протиріччя* не тотожна соціологічному поняттю *розв'язання конфлікту* (Р.Дарендорф) у значенні його остаточного усунення. З позиції соціально-філософського підходу, розв'язання протиріччя - це момент взаємодії його протилежностей, процес комунікації суб'єктів соціальної системи, який конкретно розвивається. І будь-які якісні зміни в цьому

нестационарному процесі - це вже розв'язання протиріччя. Іншими словами, процес розгортання конкретного соціального протиріччя водночас є і його розв'язанням.

Соціальні протиріччя іманентні сутності системи, яка їх породжує. Вони невіддільні від неї, як невіддільна форма від змісту. Тому соціально-філософське розуміння категорії *розв'язання протиріч* не передбачає їх тотального зняття, повної деструкції. Коли йдеться про можливість повного зняття, то мається на увазі протиріччя зовнішнє, суб'єктивне або таке, що виражає дезорганізацію системи.

Підтверджується ідея, що розгортання і розв'язання протиріч у соціальних системах необхідно включає відповідні дії суб'єктів. Реалізація інтересів і потреб вимагає від кожного суб'єкта визначення кінцевих і найближчих цілей діяльності, вироблення певної програми, вибору засобів для її здійснення й організації практичної діяльності для досягнення цілей. Досягнення мети означає задоволення потреби, розв'язання протиріччя, що одночасно призводить до появи нових потреб і формування нових протиріч. Дія механізму розв'язання протиріч розглядається на двох рівнях. Якщо на внутрішньому рівні він являє собою механізм саморозвитку протиріч у процесі соціальної діяльності, то на зовнішньому рівні - безпосередню взаємодію людей, їхню «боротьбу» як форму існування і розв'язання внутрішніх протиріч соціальної групи, спільності. Саме на рівні взаємодії суб'єктів суспільства протиріччя можна визначити як відносини між потребами, інтересами, цілями суб'єктів соціальних систем.

Дії суб'єктів соціальної системи, спрямовані на задоволення потреб, не можуть бути довільними. Їх стримує обмеженість цінностей, ресурсів і протидія інших суб'єктів, що мають подібні потреби. Для розв'язання протиріч, що виникають у результаті зіткнення потреб, інтересів тощо своїх суб'єктів, суспільство створює певні обмежувачі (моральні, релігійні, культурні, правові тощо), що дозволяє суб'єктам соціальної системи співіснувати, не доводити будь-який конфлікт, що виникає між ними, до взаємного знищення. Звідси *механізм розв'язання соціальних протиріч можна розуміти як механізм раціоналізації дії суб'єктів соціуму в певній сфері за посередництвом законів, моральних, релігійних і культурних норм, правил, традицій, політичної й економічної доцільності*.

Розглядаючи головні функції механізму розв'язання протиріч у соціальних системах, зокрема і перехідного типу, дисертант акцентує увагу на ревіляційній, гносеологічній, аксіологічній, власне розв'язання, акомодацийній, прогностичній, превентивній.

У дисертації відмічається, що пізнання протиріч у соціальній системі передбачає передусім їх *виявлення*. Це далеко не просте завдання. Адже протиріччя характеризують сутність соціальних процесів і

приховані від очей спостерігача. Звичайно протиріччя “являються” світові вже у формі конфліктної ситуації (страйку, міжетнічних зіткнень, війни і т.ін.). Але складність фіксації сутнісних протиріч розвитку соціальних систем не повинна означати ставлення до них як до фатально непізнаваного явища, “речі в собі”. Протиріччя в соціальних системах можна і треба виявляти і пізнавати вже на початкових стадіях їх розвитку, вивчаючи й аналізуючи систему взаємовідносин у соціальній групі, спільності; систему співвідношення потреб та інтересів суб'єктів цього соціального організму. Але вивчати взаємовідносини, інтереси і потреби суб'єктів соціальної системи слід не в статичності, а в їх безперервній зміні і розвитку.

Оцінка соціального протиріччя передбачає його раціональну класифікацію (за типом, різновидом і формою), аналіз динаміки його розвитку, вибір конкретної технології розв'язання (регулювання), визначення оптимального строку, об'єктивних і суб'єктивних умов його переведення з одного агрегатного стану в інший, прогнозування наслідків його трансформації.

Відзначається, що *власне розв'язання* протиріччя у соціальних системах становить момент взаємодії його протилежностей, наслідок цієї взаємодії, органічний складник руху протиріччя. Рух конкретного протиріччя від його виникнення до повного розв'язання - це діалектична єдність розгортання і згортання взаємодії сторін протиріччя. Від виникнення до “переломного” моменту у взаємодії сторін переважає розгортання протиріччя, одним з варіантів якого є класична формула Гегеля про проходження протиріччя у своєму розвиткові стадій тотожності, відмінності, протилежності і власне протиріччя.

Під час розгляду таких складних утворень як соціальні системи, у тому числі й посттоталітарного типу, досліднику необхідно чітко зрозуміти, що етапи розгортання і згортання (власне розв'язання) протиріччя діалектично взаємопов'язані, між ними неможливо провести чітку межу. Крім того, конкретне протиріччя може й не проходити всі фази розгортання і розв'язання. У реальній дійсності можливі також ситуації, коли фази розв'язання співпадають у часі, “зливаються” або здійснюються в іншому порядку. У дисертації стверджується, що неминуче проходять усі фази розгортання передусім антагоністичні протиріччя, розв'язання яких, у зв'язку із запеклою протидією суб'єктів - сторін протиріччя, протікає найчастіше у вигляді стрибка, який набуває форми конфлікту. Неантагоністичні протиріччя в ході свого розгортання не обов'язково набувають крайніх форм загострення, а розв'язання їх може протікати без різкого стрибка, що зовсім не заперечує можливості й інших алгоритмів руху антагоністичних і неантагоністичних протиріч.

Другою важливою особливістю розв'язання протиріч у соціальних

системах є можливість їхнього врегулювання (зниження гостроти) до переходу протиріч у стан конфлікту. За результатами дослідження автора, значна частина протиріч у соціальних групах розв'язується у формах гармонії та дисгармонії і тільки деяка їх частина переходить та розв'язується у формі міжособистісного, міжгрупового конфлікту. Ця особливість повною мірою виявляється і в соціальних спільнотах більшого масштабу. Можливість у більшості випадків уникнути розв'язання протиріч у соціальних системах у формі конфлікту обумовлюється застосуванням суб'єктами соціальної взаємодії таких методів розв'язання протиріч, як свідоме поєднання протилежностей, компроміси, консенсуси і т.ін.

Відмічається, що у деяких випадках, також усвідомлено, суб'єкти соціальної системи не вживають ніяких певних дій для розв'язання протиріччя, що назріло, або, навпаки, сприяють його загостренню; формують нові протиріччя, конфлікти, діючи за принципом: "чим гірше, тим краще", що у свою чергу також є певною відповіддю на екстремальні умови, які виникли. Однак на відміну від технічних систем, соціальні системи можуть зберігати свою цілісність, навіть знаходячись у стані глибокого конфлікту, бо їх розпад може призвести до втрати суб'єктами цих систем домінантних якостей або до їх знищення. У таких випадках у цих системах, як правило, починають діяти гомеостатичні механізми розв'язання протиріч, в основі яких лежать біопсихологічні закони самозбереження живої матерії. Прикладами подібного самозбереження суспільства можуть бути і перехідні періоди його розвитку, коли в хаосі структурної руйнації, переміщення соціальних верств, втрати значної частини важелів управління і втрати легітимності більшістю технологій розв'язання протиріч - починають спонтанно (відповідно до законів самоорганізації) формуватися нові соціальні структури, канали зворотного зв'язку, починають діяти традиційні (на основі моралі, релігії), а після цього і правові механізми розв'язання протиріч.

У дисертації підкреслюється, що ця закономірність, яка об'єктивно допомагає уникати максимального загострення притаманних соціальним системам протиріч і створювати у деяких випадках гомеостатичні механізми їх розв'язання, не означає, що суб'єкти суспільства, особливо його керівна ланка, можуть послабити увагу до цих протиріч, до реальних труднощів і проблем міжкласових, міжетнічних та інших відносин. Аналіз взаємовідносин у соціальних системах показує, що будь-яке приниження дійсного значення притаманних їм протиріч, спроба їх ігнорувати здатні ускладнити їх своєчасне виявлення і врегулювання, що може призвести і призводить до серйозних колізій.

Регулювання розвитку протиріч розглядається в дисертації в двох аспектах: як знаходження оптимальної форми функціонування протиріччя і як попередження його переходу в деякі небажані стани, наприклад, у

конфлікти. Такий регулювальний вплив на характер взаємодії протилежностей покликаний забезпечити своєчасну нейтралізацію небезпечних девіацій, здатних призвести до посилення рівня соціальної ентропії, і завдяки цьому зберегти необхідну і достатню міру упорядкованості системи для її успішного функціонування. Інакше кажучи, регулювання проводить ремонт соціальної системи, структури комунікації, призводячи або повертаючи її в нормальний, гармонійний стан, тобто до якого-небудь значення змінних, що знаходяться в межах функціонального оптимуму системи.

Підкреслюється, що регуляція протиріч у соціальних системах реалізується в двох основних формах: у формі гомеостазису і в формі управління. Прикладом регулювання деяких соціальних протиріч у формі гомеостазису може бути різке збільшення рівня народжуваності в країнах, що пережили криваві війни; переважання серед новонароджених немовлят осіб чоловічої статі, покликане усунути дефіцит чоловіків, який виник у роки війни і т.ін.

Управління протиріччями в соціальних системах полягає, насамперед, у своєчасній зміні характеру взаємодії його сторін. Якщо не випускати з уваги, що в соціальних системах протилежності, які взаємодіють між собою, виявляються передусім як інтереси, потреби індивідів, соціальних груп, то стає зрозумілим і механізм управління протиріччями в соціальних системах. Управляти протиріччями в соціальних системах - це означає регулювати потреби, інтереси їхніх суб'єктів шляхом впливу на них за допомогою матеріальних і моральних стимулів. Саме стимули є тими важелями, завдяки яким можна впливати на інтереси особистостей, соціальних груп з метою оптимального поєднання їхніх інтересів і розв'язання таким чином протиріч у соціальній системі.

Прогнозування протиріч у соціальних системах - це передусім пізнання закономірностей їх виникнення і функціонування, що дає можливість суб'єктам управління соціальних систем передбачати виникнення деяких протиріч і практичні заходи з планомірного управління ними і свідомого регулювання.

У другому підрозділі «**Структура механізму розв'язання соціальних протиріч і його модифікації**» аналізуються головні елементи механізму розв'язання соціальних протиріч і особливості його функціонування в соціальних системах різного типу.

Аналіз існуючих у сучасній науковій літературі підходів до даної проблеми дозволив дисертанту відмітити їх неоднозначність і відсутність єдиної термінологічної бази, що само по собі часто є серйозною перешкодою на шляху практичного розв'язання протиріч, врегулювання конфліктів. Під структурою механізму розв'язання протиріч у соціальних системах розуміється сукупність його взаємопов'язаних елементів (форм,

методів, прийомів і засобів), що забезпечують виконання його головних функцій. Провідне місце в структурі механізму розв'язання протиріч займають форма і метод. *Форма* в цьому механізмі пов'язана з об'єктивною стороною розв'язання протиріч і виражає, перш за все, зміст цього процесу. Головні форми розв'язання протиріч у соціальних системах: трансформація, зняття і деструкція. *Методи* безпосередньо пов'язані з суб'єктивною стороною розв'язання протиріч і характеризують спосіб здійснення форми розв'язання протиріч у конкретних умовах функціонування соціальної системи. Серед методів розв'язання протиріч виділяються і розглядаються: гармонізація протилежностей, компроміс, консенсус, посередництво, насилля, соціалізація, арбітраж тощо. В дослідженні відзначається, що форма розв'язання протиріч первинна відносно до методів, тому правильне визначення форми - необхідна умова для раціонального вибору методів розв'язання протиріч. Основу методів складають прийоми і засоби, які пов'язані між собою і в процесі розв'язання протиріч застосовуються в єдності. Прийоми і засоби є основою методів розв'язання протиріч, вони пов'язані між собою і в процесі розв'язання соціальних протиріч застосовуються в єдності. Але їх слід відрізнити один від одного.

Прийоми розв'язання соціальних протиріч – це поодинокі (відповідні конкретним умовам) способи використання методів розв'язання протиріч. Стосовно до методу прийоми розв'язання протиріч мають підпорядкований характер. Методи і прийоми можуть взаємопереходити, замінити один одного. Так, соціальне примушення є одним із методів розв'язання протиріч у соціальних системах. Водночас соціальне примушення може виступати одним із прийомів, що використовуються під час поєднання протилежностей.

Засоби розв'язання соціальних протиріч – це все те, що безпосередньо використовується суб'єктами суспільства для розв'язання протиріч, що виникають між ними. До засобів розв'язання протиріч у посттоталітарних системах можна зарахувати, з одного боку, проведення вільних, рівних, прямих, таємних, демократичних виборів органів влади; організацію референдумів з найбільш актуальних проблем життя суспільства; створення реальних політичних партій і суспільних рухів, здатних структурувати відносини в суспільстві і "каналізувати" соціальне незадоволення; розподіл трьох основних гілок влади і забезпечення їхньої відносної незалежності; наявність конструктивної опозиції влади; існування вільної преси і т.ін. З іншого боку, до засобів розв'язання соціальних протиріч можна зарахувати сукупність предметів, прийомів, знарядь, матеріальних і моральних стимулів, які використовуються безпосередньо для розв'язання протиріч, - слово, вчинок, документ, зброю, заохочення, покарання і тощо.

Проведений аналіз головних модифікацій механізму розв'язання протиріч дозволив віднести до них такі соціальні інститути, як традиції, звичаї, мораль, релігію, політику, право, які в ході виконання своїх функцій взаємодіють, створюють своєрідну систему регуляторів, що дозволяють підтримувати соціальну згоду між суб'єктами суспільства, поєднувати їх різноманітні інтереси і потреби. Механізм розв'язання соціальних протиріч має соціально-практичний характер і зумовленість. Кожний інститут цієї системи зумовлений практичними потребами суб'єктів у досягненні консенсусу або компромісу в тих чи інших сферах соціальної дійсності. Так, міжособистісні і міжгрупові протиріччя досить ефективно можуть регулюватися на основі загальнокультурних норм моралі, традицій і звичаїв. Протиріччя у сфері економіки розв'язуються, як правило, за допомогою конкурентної ринкової системи і/або державного регулювання. Макросоціальні протиріччя, тобто протиріччя між соціальними групами, класами, етносами тощо розв'язуються на основі таких інститутів як політика і право

У дисертації відзначається, що певні і часто істотні відміни в структурі механізмів розв'язання протиріч існують не лише в підсистемах суспільства, але і в різних суспільствах, народах, цивілізаціях. Це пояснюється тим, що суб'єкти істотно розрізняються за такими основоположними принципами, як релігія, суспільна психологія, менталітет тощо. Тому одне і те ж протиріччя у різних народів має, як правило, різні технології розв'язання. Звідси робиться висновок, що протиріччя між народами, державами, що належать до однієї цивілізації, мають можливість бути урегульованими швидше й ефективніше, аніж подібні протиріччя між народами, державами, що належать до різних цивілізацій.

Розглядаючи один із найважливіших механізмів розв'язання протиріч у суспільних соціальних системах - політичну владу, автор констатує, що з позиції соціальної філософії політична влада - це публічний, легітимізований механізм розв'язання (регулювання) протиріч у соціальному житті суспільства, що спирається на специфічні прийоми, засоби й апарат державного примушення. До цих специфічних прийомів і засобів розв'язання протиріч у політичній сфері можна зарахувати: засоби виробництва, інформацію, засоби мас-медіа, гроші, зброю. Як вирішальний засіб застосування влади виступає монополія на фізичне насильство, як внутрішнє (право покарання), так і зовнішнє (право на війну). Підкреслюється, що механізм розв'язання протиріч у політичній сфері жорстко інституціоналізований, тобто існує у формі державно-правових закладів: права, держави, уряду, парламенту, судових органів і т.ін. Вся діяльність цих закладів з попередження, розв'язання, регулювання, а також відтворення ряду протиріч і конфліктів становить найважливішу функцію політичної системи суспільства.

Обґрунтовується теза про те, що кожній політичній системі в сучасному суспільстві притаманні специфічні механізми розв'язання протиріч, які опосередковані ідеологічними настановами класу, що управляє, пануючим способом виробництва, ступенем легітимності режиму тощо.

Порівняння двох типів механізмів розв'язання соціальних протиріч - тоталітарного і демократичного - дозволило зробити висновок про їхню несумісність, а тому неможливість швидкого переходу від одного типу до іншого. Особливості формування механізмів розв'язання протиріч у перехідних системах пов'язуються, перш за все, з труднощами перетворення деструктивних механізмів, притаманних тоталітаризму, в консенсусні механізми, які переважають у демократичному суспільстві, а також із браком досвіду, культури розв'язання конфліктів, відсутністю легітимних технологій розв'язання багатьох протиріч. Доводиться, що відсутність ефективних механізмів розв'язання соціальних протиріч у посттоталітарних системах є однією з найважливіших причин їхньої еволюції в напрямку до авторитаризму або хаосу.

У третьому підрозділі «Теоретичне обґрунтування оптимізації механізмів розв'язання протиріч у посттоталітарних системах» констатується, що під оптимізацією механізмів розв'язання протиріч можна розуміти приведення їх у такий стан, який дозволяє виконувати їм головні функції найбільш ефективно відповідно до критерію оптимальності. Критерієм оптимальності може служити рівень соціальної ентропії в соціальній системі, який визначається сукупністю різних емпіричних методів. Відзначається, що оптимізація конкретного механізму розв'язання протиріч передбачає вироблення таких технологій соціальної діяльності для розв'язання протиріч, у рамках яких діяльність давала б максимальний результат. Це можливо за умови, коли форми і методи узгодження протилежних інтересів (тобто розв'язання протиріччя) відповідають характеру конфліктної взаємодії (тобто протиріччю).

У дисертації виділяються і досліджуються *напрямки оптимізації механізмів розв'язання протиріч у перехідних процесах: інституціалізація протиріч і конфліктів, їх легітимація, державне регулювання соціальних процесів, структурування конфліктних груп, соціалізація, створення умов для формування громадянського суспільства, правової держави тощо.*

Під *інституціалізацією* протиріч мається на увазі їх офіційне визнання і регулювання за посередництвом правової регламентації. Мета інституціалізації - відвернення конфліктних зіткнень шляхом надання легальних каналів артикуляції конфліктних інтересів, контроль за перебігом конфліктної взаємодії, а також запобігання найбільш руйнівним наслідкам конфліктів і забезпечення законності їх

врегулювання. Інституціалізація конфліктів створює умови для політичної стабільності, якщо під політичною стабільністю розуміти таку ситуацію, коли в політичному процесі боротьба за ресурси і позиції в суспільній ієрархії обставлена правилами, що дозволяє головну увагу приділяти розв'язанню не стільки горизонтальних конфліктів, які є складником соціального життя, скільки вертикальних конфліктів, тобто дій, направлених проти режиму, що існує, які, власне, і призводять до порушення політичної стабільності. Таким чином, основна ідея інституціалізації конфліктів - уникнути такого моменту, коли люди будуть шукати задоволення своїх вимог за межами системи і прагнути до її руйнування. Якщо ж акції сторін, що протидіють, будуть направлені у відповідне русло в системі політичного регулювання, то контроль за ними в принципі можливий, а самі конфлікти будуть розв'язуватися з меншими витратами, і не будуть несподіваними для суспільства. Тут є принаймні декілька можливостей: по-перше, заборонити застосовувати деякі засоби боротьби (наприклад, насильство); по-друге, обмежити кількість учасників конфлікту; по-третє, підключити до "пари", що конфліктує, "третьох осіб" (тобто посередників, наділених відповідними повноваженнями щодо врегулювання конфлікту) і, нарешті, надання на арбітраж компетентних осіб вимог сторін, які конфліктують, з метою оцінення їх з позицій загального добра, національних інтересів.

Легітимація протиріч у роботі розглядається як добровільне прийняття учасниками конфлікту певних правил і процедур, які кодифікують їхню поведінку і вчинки в напрямку досягнення певного компромісу. Такі правила і процедури можуть набувати форми типових угод, законів, статутів, формальних процедур тощо. Причому, ці норми і правила, що забезпечують порядок врегулювання конфлікту, можуть бути ефективними лише в тому випадку, якщо вони з самого початку не дають переваги жодній із сторін. У перехідних суспільствах проблема легітимації процедур розв'язання протиріч стоїть найбільш гостро: старі норми і правила врегулювання конфліктів втратили легітимність, а нові ще не встановилися, не стали стереотипними, тому будь-які дії влади з розв'язання гострих соціальних протиріч зустрічають у суспільстві гостру критику і протидію.

У дисертації обґрунтовується теза про те, що в процесі переходу від тоталітаризму до демократії одним із найскладніших завдань створення ефективних механізмів розв'язання соціальних протиріч стає *пошук оптимального на кожний конкретний етап трансформації співвідношення державного регулювання і саморегулювання ринкової економіки*. Державне регулювання в умовах посттоталітарного суспільства, поряд із своїми класичними функціями підтримки законності і правопорядку, передбачає підтримку стабільності соціальної системи за посередництвом перерозподілу прибутків між працею і капіталом на

користь соціально уразливих верств населення. Таке регулювання може набувати форми соціального і банківського законодавства, контролю за емісією грошей, колективних договорів, створення спеціалізованих інститутів, які відіграють роль медіаторів у розв'язанні конфліктів між соціальними верствами, класами тощо.

Аналіз історичного досвіду різних країн, що ефективно вирішили проблеми перехідного періоду з використання державних засобів регулювання, дозволив сформулювати цілу низку завдань, рішення яких дозволило б Україні, іншим державам уникнути небажаного варіанту розвитку подій.

Серед напрямів оптимізації механізмів розв'язання соціальних протиріч у перехідних системах в дисертації розглядається і *структурування конфліктних груп*. Під структуруванням конфліктних груп автором розуміється об'єднання неорганізованих індивідів в партії, суспільні рухи і інші організації, які намагаються вирішувати політичними засобами протиріччя, що не можуть бути розв'язані без певної форми масовості та організованості. Підкреслюється, що принциповою умовою трансформації посттоталітарних систем у життєздатні демократичні держави, що мають ефективний механізм розв'язання протиріч у політичній, економічній та інших сферах, є створення в них багатопартійних систем, тобто структурування інтересів соціальних груп.

Під *соціалізацією* у дисертації розуміється процес нагромадження людьми досвіду і соціальних установлень, інтеграцію ціннісних стандартів зі структурою потреб, інтересів, цінностей, що засвоєні особистістю. Дійсно, оскільки будь-яка соціальна система зацікавлена в ефективності соціальних структур, що виникають у процесі матеріального і духовного виробництва населення, то управління процесами соціалізації суб'єктів набуває для неї не тільки соціального, але й стратегічного завдання. Остання обставина пов'язана з тим, що ефективність соціалізації визначає соціальну якість населення країни, а основою динаміки соціальних систем є інтеграція ціннісних стандартів зі структурою засвоєних особистістю потреб, настанов та сформованих інтересів і цінностей. Якщо ж не забувати, що протиріччя в соціальних системах виступають передусім як протиріччя між інтересами, потребами, цінностями суб'єктів спілкування, то стає зрозуміло, чому соціалізація як процес цілеспрямованого виховання індивідів у дусі панівних в суспільстві цінностей, формування заданих потреб та інтересів є одним з найважливіших напрямів оптимізації механізмів розв'язання протиріч у перехідних процесах.

Особлива роль соціалізації в процесі розв'язання протиріч у посттоталітарних системах пояснюється також і тим, що перехідне суспільство становить соціум на етапі різких змін на макросоціальному

рівні при досить малих змінах на мікрорівні. Такі раптові тектонічні зрушення в соціально-політичній, економічній та інших сферах закономірно викликають потребу у пристосуванні внутрішнього світу людини до змін, що відбуваються. Це пристосування у свою чергу можна уявити як зміну (трансформацію) соціальних цінностей, зразків поведінки, інтересів відповідно до принципово нової системи відліку, характерної для суспільно-політичного буття, що формується. Звичайно, на такі зміни здатні або готові не всі члени суспільства. Частина суб'єктів відмовляється або не в змозі прийняти нові соціальні цінності, норми поведінки, що призводить до виникнення в перехідному суспільстві гострих соціальних протиріч, його розколу з основоположних принципів суспільного будівництва.

Складність соціалізації в перехідному суспільстві зумовлюється також і тим, що в ньому зруйновані або тільки формуються органи "соціального контролю", що покликані виховувати індивідів у дусі нової системи державних цінностей (яка сама часто ще є предметом гострих дискусій).

Відзначається, що важливим напрямком оптимізації механізмів розв'язання протиріч у перехідний період є *створення умов для формування громадянського суспільства, правової, демократичної, соціально орієнтованої держави*, головними якісними характеристиками якої є: відкритість, плюралістичність, високий ступінь організації, певний ступінь надмірності, можливість вертикальної і горизонтальної мобільності, наявність оптимальної композиції зворотних зв'язків і деякі інші. Саме досягнення певного значення цих якісних характеристик і означає завершення трансформації, тобто перехід від тоталітаризму до демократії.

У **висновках** підведені підсумки дисертаційного дослідження, зроблені теоретичні узагальнення і висновки, наводяться формулювання вирішення наукової проблеми, пропонується низка рекомендацій теоретико-методологічного, навчально-методичного і безпосередньо практичного характеру. До рекомендацій безпосередньо практичного характеру належать:

- з метою забезпечення прозорості каналів зворотного зв'язку між органами державної влади і суспільством Верховній Раді України розглянути і прийняти законопроект про внесення змін до Конституції України (стаття 81 розділу 4), інші законодавчі акти щодо процедури відкликання депутатів усіх рівнів на вимогу їх виборців;

- з метою попередження виникнення в країні умов, які змогли б сприяти поверненню до тоталітаризму, Верховній Раді розробити і прийняти систему антимонопольних актів, що конкретизують положення статті 5 розділу 1 Конституції України;

- з метою інституціалізації і легітимації соціальних протиріч Верховній Раді розробити і прийняти законодавчі акти, які повинні офіційно визнати і поставити під контроль суспільства конфлікти, що в ньому виникають, узаконити технології їх розв'язання;

- з метою запобігання гострих конфліктів вертикального рівня, а також прямих зіткнень між соціальними групами Верховній Раді України розробити і прийняти законопроекти про створення державних і суспільних спеціалізованих інститутів (арбітражних судів, управлінь з трудових відносин, служб посередництва і примирення тощо), а також посилення існуючих;

- з метою попередження ситуацій, що загрожують політичній і економічній незалежності України, при Кабінеті Міністрів України створити службу, яка повинна займатися моніторингом і прогнозуванням конфліктогенних процесів в Україні і за її межами;

- з метою мінімізації наслідків негативних процесів в Україні її державним органам усіх рівнів повною мірою використовувати історичний досвід країн, що ефективно вирішили завдання перехідного періоду, а саме:

1) відмова від політики «невтручання» в економіці і соціальній сфері, економічне регулювання «м'якими» засобами;

2) опора в ході проведення економічних реформ на приватну ініціативу, трансформація "дикого ринку" в "ринкову економіку";

3) проведення сильної соціальної політики держави;

4) прийняття соціально орієнтованого законодавства, яке дозволило б скоротити соціальну нерівність; проведення справедливої приватизації, в результаті якої з'являється середній клас;

5) допомога в становленні багатопартійної системи, суспільних організацій, сильного й організованого профспілкового руху;

6) захист вітчизняного виробника від транснаціональних корпорацій; зниження податків до оптимального рівня;

7) проведення комплексної ідеологічної роботи з метою консолідації суспільства на патріотичних засадах;

8) боротьба з корупцією влади, з криміналізацією суспільства.

Зміст і головні положення дисертації відображені в таких працях:

Монографії та брошури:

1. Даніл'ян О.Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання. - Харків: Основа, 1998.- 254 с.
2. Данильян О.Г. Социальные противоречия. Сущность, типология, формы проявления. - Харьков: Основа, 1997. - 146 с.

3. Данильян О.Г. Механизм разрешения противоречий в социальных системах: Учебное пособие. - Харьков: Харьковский военный ун-т, 1997. - 64 с.
4. Данильян О.Г. Развитие взглядов на общество и его противоречия в истории философской мысли: Учебное пособие. - Харьков: Харьковский военный ун-т, 1997.- 54 с.
5. Данильян О.Г., Тараненко В.М. Социальное прогнозирование и глобальные проблемы современности: Учебное пособие. - Харьков: ХВВАУРЭ, 1992.- 23 с.
6. Данильян О.Г. Межнациональные противоречия в стране и их влияние на боеготовность вооруженных сил: Учебное пособие. - Харьков: ХВВАУРЭ, 1991.- 32 с.

Статті в збірниках і монографіях:

7. Данильян О.Г. Политические противоречия в социальных системах: специфика и структура // Міф. Мова. Культура. Вісник ХДУ № 389. - Харків: Мін.освіти України, ХДУ. - 1997.- С. 3-9.
8. Данильян О.Г. К вопросу о состояниях социальных противоречий // Философские перипетии. Вестник ХГУ № 394. - Харьков: Мин. образования Украины, ХГУ. - 1997. - С. 120-123.
9. Данильян О.Г. К проблеме динамики социальных процессов в переходный период // Філософсько-етичні проблеми культури. Вісник ХДУ № 400 (2). - Харків: Мін. освіти України, ХДУ, 1998. - С. 19-23.
10. Данильян О.Г. Структура механизма разрешения противоречий в посттоталитарных системах // Проблемы демократии в реформируемой Украине. - Харьков: КиПи. - 1997. - С. 27-29.
11. Даніл'ян О.Г. Поняття «посттоталітарна система» з позиції соціально-філософського аналізу // Наукові записки Харківського військового ун-ту № 1.- Харків: Харківський військовий університет. - 1998. - С. 179-183.
12. Даніл'ян О.Г. Деякі уроки трансформації країн «першої хвилі» посттоталітаризму // Наукові записки Харківського військового ун-ту № 1. - Харків: Харківський військовий університет. - 1998.- С. 33-44.
13. Данильян О.Г. Оценка функциональности конфликтов в социальных системах // Харьковские социологические чтения - 97 «Научно-методическое обеспечение преподавания социологических дисциплин».- Харьков: Основа. - 1997. - С.48-52.
14. Данильян О.Г. Основные формы разрешения социальных противоречий // Управление и связь. Сборник научных трудов. - Харьков: НАНУ, ПАНИ, ХВУ. - 1997. - С. 52-56.

15. Данильян О.Г. Системы управления социальными противоречиями // Системы управления и связи. Сборник научных трудов. - Харьков: НАНУ, ПАНИ, ХВУ. - 1997. - С. 32-37.
16. Данильян О.Г. Противоречия научно-технического прогресса в военной сфере // Системы информационного взаимодействия. Сборник научных трудов.- Харьков: НАНУ, ПАНИ, ХВУ. -1997.- С.
17. Данильян О.Г. Гармонизация межнациональных противоречий. // Словарь понятий нового политического мышления. - Воронеж: ВВВАУРЭ, 1990. - С. 29-30.
18. Данильян О.Г. Всемирный Совет Мира. // Словарь понятий нового политического мышления. - Воронеж: ВВВАУРЭ, 1990. - С. 29.

Тези наукових доповідей і повідомлень:

19. Данильян О.Г. Проблема конфликтности в развитии культуры // Матеріали ІУ Харківських міжнародних Сковородинівських читань «Культура у філософії ХХ століття».- Харків: Університет внутрішніх справ. - 1997.- С. 146-149.
20. Данильян О.Г. Принцип толерантности как фундамент демократического общества // Матеріали ІУ Харківських міжнародних Сковородинівських читань «Культура у філософії ХХ століття».- Харків: Університет внутрішніх справ.-1997.-С.149-151.
21. Данильян О.Г. Межнациональные противоречия в полиэтнических государствах и пути их гармонизации // Матеріали ІУ Міжнародної науково-практичної конференції «Конфлікти в суспільстві: діагностика і профілактика». - Київ - Чернівці.- 1995.- С.131-134.
22. Данильян О.Г. Управление социальными противоречиями // Материалы 8-й международной школы-семинара «Перспективные системы управления».- Харьков: Министерство транспорта Украины, ХВУ.- 1995. - С. 6.
23. Даніл'ян О.Г. Соціальні протиріччя: форми прояву і структура // Матеріали міжвузівської конференції «Філософія виживання у системі загальнолюдських цінностей». -Харків: ХВУ, ХМУ. - 1996. - С. 37-39.
24. Даніл'ян О.Г. Механізм вирішення соціальних протиріч: сутність та основні функції // Матеріали міжвузівської конференції «Філософія виживання у системі загальнолюдських цінностей». - Харків: ХВУ, ХМУ.- 1996. - С. 40-42.

Даніл'ян О.Г. Соціальні протиріччя в посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 - соціальна філософія і філософія історії. - Харківський військовий університет, Харків, 1998.

Дисертацію присвячено соціально-філософському аналізу феномену протиріч у посттоталітарних системах. У дисертації викладена цілісна концепція динаміки соціальних процесів у перехідний період розвитку посттоталітарного суспільства. Досліджені головні теоретичні і практичні моделі трансформації посттоталітарних систем. Визначені місце, роль і особливості соціальних протиріч в перехідних процесах, обґрунтована їх типологія і форми прояву. Запропоновані механізми і технології розв'язання соціальних протиріч, що відповідають рівню розвитку громадянського суспільства в Україні, інших пострадянських державах.

Ключові слова: протиріччя, посттоталітарна система, перехідний період, трансформація, конфлікт, розв'язання протиріччя, врегулювання, оптимізація.

Данильян О.Г. Социальные противоречия в посттоталитарных системах: методология исследования и разрешения. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.03 - социальная философия и философия истории. - Харьковский военный университет, Харьков, 1998.

Диссертация посвящена социально-философскому анализу феномена противоречий в посттоталитарных системах. В работе изложена целостная концепция динамики социальных процессов в переходный период развития посттоталитарного общества. Исследованы основные теоретические и практические модели трансформации посттоталитарных систем. Определены место, роль и особенности социальных противоречий в переходных процессах, обоснована их типология и формы проявления. Предложены механизмы и технологии разрешения социальных противоречий, соответствующие уровню развития гражданского общества в Украине, других постсоветских государств.

Ключевые слова: противоречие, посттоталитарная система, переходный период, трансформация, конфликт, разрешение противоречия, урегулирование, оптимизация.

Danilyan O.G. Social contradictions in post-totalitarian systems: methodology of research and solution. - Manuscript.

Thesis for the degree of the Doctor of Philosophical Sciences, subject field 09.00.03 - social philosophy and philosophy of history. The dissertation is

devoted to the social-philosophical analysis of the phenomenon of contradictions in post-totalitarian systems. The integral concept of dynamics of social processes in the transitional period of the post-totalitarian society was presented. The main theoretical and practical models of the post-totalitarian systems transformation were investigated. The place, functions and peculiarities of social contradictions in transitional processes were defined, their typology and the forms of manifestation were grounded. The methods and technologies of solution of social contradictions corresponding to the development level of the civil society in Ukraine and other post-soviet states were suggested.

Key words: contradiction, post-totalitarian system, the transitional period, transformation, conflict, the solution of contradiction, settlement, optimization.

